เล็กเชอร

ประวัติศาสตร์สยาม

ณ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โดย

นายพลตรี หม่อมเจ้าทองทีฆายุ

กรรมการสอบประวัติศาสตร์สยาม ในวิชาข้าราชการพลเรือนชั้นตรี

อาจารย์ประวัติศาสตร์สยาม แผนกอักษรศาสตร์

(จบตามหลักสูตรปีที่ ๑-๒)

แห่ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เรียบเรียงโดย

นายเฉลียว หงสประภาส ส. ส.

ประกาศนียบัตรรัฐประศาสตร์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ กรุงเทพบรรณาคาร ถนนเจริญกรุง สี่กั๊กพระยาศรี พระนคร

ขุนวาทีทุรารักษ์ ผู้พิมพ์โฆษณา

พ.ศ. ๒๔๗๗

เล็กเชอรฺ

ประวัติศาสตร์สยาม

ณ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โดย

นายพลตรี หม่อมเจ้าทองฑีฆายุ
กรรมการสอบประวัติศาสตร์สยาม ในวิชาข้าราชการพลเรือนชั้นตรี
อาจารย์ประวัติศาสตร์สยาม แผนกอักษรศาสตร์
(จบตามหลักสูตรปีที่ ๑-๒)
แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เรียบเรียงโดย

นายเลมียด หงสประภาส ส. ส
ประกาศนียบัตรรัฐประศาสตร์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ กรุงเทพบรรณาคาร ถนนเจริญกรุง สี่กั๊กพระยาศรี พระนคร
ขุนวาทีหุรารักษ์ ผู้พิมพ์โฆษณา
พ.ศ. ๒๔๗๗

สารบาญ

หน้า

ค

หน้า

หน้า

สมัยจลาจล

เมื่อพะม่าตีกรุงศรีอยุธยาได้แล้ว พะม่าก็เลย เลิกทัพกลับไป กวาดต้อนเอาครอบครัวและเก็บเอาทรัพย์สมบัติไปด้วยเป็นอันมาก ส่วนที่ยังเก็บไปไม่ได้ ก็มอบให้ สุกี้ แม่ทัพพะม่าซึ่งคนทั้งปวงยกย่องเรียกว่า พระนายกอง เป็นผู้รวบรวมส่งตามออกไปภายหลัง สุกี้ มีกำลังรี้พล ประมาณ ๓,๐๐๐ คน ตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลโพธิ์สามต้น ทางตะวันตกเฉียงเหนือกรุงศรีอยุธยา ห่างจากกรุงประมาณ ๖ กิโลเมตร นอกจากนี้ ยังมี คนไทย คนหนึ่ง มีชื่อว่า ทองอิน เป็นผู้ ซึ่ง คิดจะ มีอำนาจ โดยอาศัยกำลังพะม่า จึงได้รวบรวมพรรคพวกตั้งเป็นซ่องขึ้นที่บริเวณเมืองธนบุรี และรับเป็นผู้คอยเก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติส่งตามไปเมืองพะม่าอีกด้วย เป็นอันว่ากำลังพะม่า ซึ่งอยู่ใน เมืองไทยขณะนั้น มีอยู่ เพียงเท่านี้ แต่ถึงแม้ ว่าพะม่าจะเลิกการทำลายล้างผลาญแล้วก็ดี ดินแดนซึ่งพะม่าได้เหยียบผ่านไปแล้วนั้น ก็เป็นอัน ว่ายับเยิน เหมือนกัน หมดทุกแห่ง ไม่มีผู้ ใดตั้งเป็นหลักฐานบ้านเมืองลงได้ แม้แต่ผู้ ซึ่งยอมอ่อนน้อมต่อพะม่า ก็ถูกพะม่าเรียกเอา ทรัพย์ สิ่งของ และผู้คน ไปใช้หมด จึงตกอยู่ในฐานะอันลำบากยากแค้นทั่วกัน

อันที่จริงผู้คนในท้องที่ เหล่านี้พะม่ายังจับไปไม่ได้ ก็ยังมี อยู่มาก แม้ แต่ใน บริเวณใกล้เคียง กรุงศรีอยุธยา ก็ยังมี ผู้คน เที่ยว แอบแฝงอยู่

เป็นอันมาก พวกเหล่านี้ใครมีกำลังก็หายวดยานพาหนะ เพื่อหนีไปอาศัยอยู่ตามหัวเมืองที่ยังเป็นสิทธิอยู่แก่ไทย ส่วนผู้ที่ยังมีห่วงครอบครัว หรือพวกพ้องไม่มีพาหนะจะหนีต่อไป ก็ต้องเที่ยวแอบแฝงหลบหลีก พอเอาตัวรอดไปวันหนึ่ง ๆ ครั้นพอมีพวกมาก พอที่จะอาศัยได้ ก็เข้าสมัคร เป็นพรรคพวก เพื่อช่วยกัน ป้องกันภัย อันตรายไป ตามกำลังเป็นดังนี้ทั่วไปทุกแห่ง ส่วนหัวเมืองซึ่งมิได้ถูกพะม่าย่ำยีเลยก็มีมาก หัวเมือง เหล่านี้ เมื่อสิ้น พระราชอำนาจ ของพระ มหากษัตริย์ ลงแล้ว ก็กลายเป็น เมืองอิสสระ ขึ้นด้วยกัน ทุกเมือง ที่เป็น เมืองน้อยเห็นจะปกครองเป็นอิสสระไม่ได้ ก็ไปอ่อนน้อมยอมอยู่ในอำนาจเมืองใหญ่ ๆ ที่เห็นว่า จะพึ่งพำนักได้ ส่วนผู้ที่เป็น เจ้าเมืองใหญ่ หรือตั้ง เป็นก๊กขึ้นใหม่รู้สึกว่ามีอำนาจมากก็คิดตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน ในเขตต์แดนที่ตนแผ่อำนาจไปถึงได้ก่อน เมื่อมีโอกาสก็จะได้แผ่อำนาจหวังเป็นใหญ่ในเมืองไทยต่อไป จึงเป็นก๊กใหญ่ ๆ ขึ้น หลายก๊ก ก๊กเหล่านี้อาจแบ่งได้เป็น ๒ จำพวก คือ จำพวกที่เจตนาดี และ พวกที่โหดร้าย ก๊กใหญ่ ๆ ที่สำคัญมีอยู่ ๕ ก๊กด้วยกัน คือ

๑) ก๊กเจ้าพระยาพิษณุโลก
๒) ก๊กพระปลัด ผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราช
๓) ก๊กเจ้าพิมาย (คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ)
๔) ก๊กเจ้าพระฝาง
๕) ก๊กพระยากำแพงเพ็ชร์ (คือ พระเจ้ากรุงธนบุรี)

ก๊กเจ้าพระยาพิษณุโลก

เจ้าพระยาพิษณุโลกนี้ มีนามเดิมว่า เรือง เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ มีความสามารถดี มาแต่ก่อน จึงได้เป็นเจ้าพระยา ครองเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นเมืองอันสำคัญในภาคเหนือแห่งราชอาณาจักร ครั้นเมื่อพระเจ้าอะลองพญาเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๓ เจ้าพระยาพิษณุโลก ก็ถูกเกณฑ์ให้ลงมาช่วยป้องกันพระนครด้วย ปรากฏว่าเป็นผู้มีฝีมือเข้มแข็งเป็นที่นิยมนับถือของข้าราชการในกรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก

ครั้นภายหลังเมื่อพะม่าเข้ามาเที่ยวปล้นตามหัวเมืองใกล้พระนคร แต่หัวเมืองเหนือยังไม่มีข้าศึกมา สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงโปรดให้เจ้าพระยาพิษณุโลกกลับขึ้นไปเกณฑ์หัวเมืองเหนือ เพื่อเป็นกำลังต่อสู้พะม่าทางเหนือ จึงได้ขึ้นไปอยู่ที่พิษณุโลก ตลอดเวลาที่พะม่ามาล้อมกรุง (ในพระราชพงศาวดาร ว่าเจ้าพระยาพิษณุโลกกราบถวายบังคมลากลับขึ้นไปปลงศพมารดา แต่ข้อนี้ไม่น่าจะเป็นไปได้ เพราะเหตุว่า กำลังเป็นเวลา ศึกสงคราม ฉุกเฉิน ไม่น่า จะเอาการฌาปนกิจมาเป็นเหตุที่จะทูลลา) ครั้นพะม่ายกมาตีเมืองสุโขทัย ก็ได้ยกกองทัพออกไปต่อสู้พะม่าอย่างแข็งแรง แต่ในขณะนั้นเจ้าฟ้าจีดราชนัดดาของสมเด็จพระเพทราชา (พระมารดาเป็นธิดาของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ) เดิมต้องโทษอยู่ในกรุง ภายหลังได้หนีขึ้นไปเมืองพิษณุโลกเสีย ครั้น

เห็นว่าเจ้าพระยาพิษณุโลก ขึ้นไปต่อสู้กับพะม่าที่สุโขทัย ก็ฉวยโอกาสเข้าครอบครองเมืองพิษณุโลก ทางโน้นเจ้าพระยาพิษณุโลกได้ทราบข่าวจึงเลิกทัพกลับมาเมืองพิษณุโลก จับเจ้าฟ้าจืดได้ให้ถ่วงน้ำเสีย แล้วก็เลยอยู่ครองเมืองพิษณุโลกต่อมา จนเมื่อเสียกรุงแก่พะม่าข้าศึก เห็นว่าสิ้นอำนาจกรุงศรีอยุธยาแล้ว จึงคิดจะตั้งตัว เป็นใหญ่ขึ้นครองหัวเมืองเหนือ ซึ่งขณะนั้นมีอาณาเขตตั้งแต่ เมืองพิชัยมาจนถึงเมืองนครสวรรค์ แต่ยังมิทันได้ตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์เพราะยังคอยดูท่วงทีของก๊กอื่น ๆ อยู่ ก๊กเจ้าพระยาพิษณุโลกนี้ต้องนับว่า เป็นก๊กที่ดี เพราะเป็นผู้ซึ่งมีอำนาจปกครองหัวเมืองเหนือมาแต่เดิม และได้พยายามรักษาความอิสสรภาพในหัวเมืองเหล่านี้ไว้ได้ตลอด พะม่าจะมาย่ำยีไม่ได้เท่าไร ดังนั้นพวกข้าราชการที่หลบหนีพะม่าแตกฉานซ่านเซ็นไปจากกรุงศรีอยุธยา จึงไปพึ่งพาอาศัย เจ้าพระยาพิษณุโลกได้เป็นอันมาก

ก๊กเจ้าพระฝาง

พระสังฆราช เมืองสวางคบุรี มีนามเดิมว่าเรือน เห็นจะเป็นชาวเมืองสวางคบุรีนั้นเอง เมื่อแรกบวชได้ลงมาเล่าเรียนในกรุงศรีอยุธยา จนได้เป็นพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระที่พระพากุลเถร ณ วัดศรีอโยธยา (วัดเดิม) แล้วจึงได้เลื่อนเป็น พระสังฆราช อยู่ที่วัดพระฝางในเมืองสวางคบุรี (เมืองฝาง) ชาวเมืองฝาง นิยมนับถือว่า

เป็นผู้มีวิชาอาคมขลังมาก จึงมีผู้คนมาสมัครเป็นสานุศิษย์เป็นอันมาก ครั้นเมื่อเสียกรุงแก่พะม่าข้าศึกแล้ว เห็นว่ามีสมัครพรรคพวกมากพอที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ได้ จึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ทั้งยังอยู่ในสมณะเพศ (แต่ใช้ผ้าแดงนุ่งห่มแทนผ้าเหลือง) คนทั้งปวงจึงเรียกว่าเจ้าพระฝาง ๆ ได้มีอำนาจในเขตต์ตั้งแต่บริเวณเมืองพิชัยขึ้นไปถึงแดนเมืองแพร่เมืองน่าน และเมืองหลวงพระบาง ก๊กนี้ต้องจัดเข้าในจำพวกก๊กที่โหดร้าย เพราะอาศัยความเชื่อถือของชาวเมือง ซึ่งโดยมากเป็นพวกไทยเหนือ สมัครจะเชื่อในอภินิหารขลัง ๆ ต่าง ๆ ได้ง่ายจึงเลยประพฤติผิดทางธรรม มีการหลอกลวงราษฎร ฆ่าผู้คน และกระทำการอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ซึ่งมิบังควรแก่สมณะเพศ

ก๊กเจ้านครศรีธรรมราช

พระปลัด ผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราช สันนิษฐานว่า จะมีนามเดิมว่าหนู เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อยังหนุ่มอยู่ได้เข้าไปรับราชการเป็นมหาดเล็กอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ภายหลังได้มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสิทธิ นายเวร มหาดเล็กแล้ว จึงออกไปเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช อยู่มาไม่ช้าพระยาราชสุภาวดี ซึ่งเป็นเจ้าพระยานครมีความผิดจึงถูกออกจากตำแหน่ง หลวงสิทธิปลัดเมืองจึงได้เป็นผู้รั้งราชการต่อมาจนเสียกรุงแก่พะม่าข้าศึก พระปลัดจึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้านครแต่คงปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้อยู่ดังเดิมมิได้แผ่อาณาเขตต์ไปทางหนึ่งทาง

ใด ๆ ก็ดี ก็นับว่าเป็นกิจที่ดี เพราะพยายามปกครองบ้านเมืองให้เป็นสันติสุขต่อมา จนเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีมาตีเมืองนครศรีธรรมราชได้

กิจกรมหมื่นเทพพิพิธ

กรมหมื่นเทพพิพิธพระองค์นี้เป็นราชโอรสของพระเจ้าบรมโกฏฐ์ แต่มิได้ถูกประหารเสียพร้อมกับเจ้าต่างกรมองค์อื่นในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร เพราะเป็นผู้ฝักใฝ่เข้าข้างเจ้าฟ้าอุทุมพร แต่ครั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ กรมหมื่นเทพพิพิธได้เข้าไปเกี่ยวข้องในการที่จะยกสมเด็จพระเจ้าเอกทัศออกเสียจากราชสมบัติ ความปรากฏขึ้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงให้เอาไปปล่อยเสียที่เกาะลังกา ครั้นเมื่อข่าวทราบไปถึงเมืองลังกาว่าพระเจ้าอะลองพญามาตีเมืองไทย กรมหมื่นเทพพิพิธเข้าพระทัยว่าเสียกรุงแก่พม่าข้าศึกในครั้งนั้นแล้ว จึงเสด็จกลับมาเมืองไทย แต่พอมาถึงเมืองมะริดพระเจ้าอะลองพญาก็เลิกทัพกลับไปแล้ว สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้จับกรมหมื่นเทพพิพิธคุมไว้ที่เมืองมะริด ครั้นต่อมาภายหลังพม่ามาตีเมืองมะริด กรมหมื่นเทพพิพิธจึงหนีเข้ามาอยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรี คราวนี้สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงโปรดให้ส่งกรมหมื่นเทพพิพิธไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรี ครั้นเมื่อพม่าเข้ามาล้อมพระนครกรมหมื่นเทพพิพิธอยู่ที่เมืองจันทบุรีจึงคิดอ่านเกลี้ยกล่อมพวกกรมการชาวเมืองชายทะเลให้รวบรวมกันจัดตั้งเป็นกองทัพขึ้น หมายจะเข้าช่วยรบพม่า ครั้นแล้วก็ยกมาตั้งที่เมืองปราจีน

บุรี ให้กองทัพหน้ามาตั้งอยู่ที่ปากน้ำโยทะกาแก้วให้คนเข้ามาชวนพระญาติ และข้าในกรม ซึ่งตกค้างอยู่ในกรุงให้หนีพะม่า ออกไปอยู่ด้วย ในระหว่างพวกที่ตามออกไปอยู่ด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธในคราวนี้มีพระยารัตนาธิเบศด้วย ครั้นพะม่าทราบว่ากรมหมื่นเทพพิพิธยกทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี พะม่าก็ยกกองทัพออกไปต่อสู้ แล้วตีกองทัพหน้าของกรมหมื่นเทพพิพิธแตก กรมหมื่นเทพพิพิธก็ไม่คิดจะต่อสู้ต่อไป เลยทิ้งกองทัพจันทบุรีเสีย หนีขึ้นไปนครราชสิมาทางช่องเรือแตก และพยายามเกลี้ยกล่อมให้พระยานครราชสิมาเข้าด้วย แต่พระยานครราชสิมาไม่ยอมเข้าด้วย กลับขู่ว่าจะจับส่งเข้ามาในกรุงด้วย ขณะนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่พะม่าข้าศึก กรมหมื่นเทพพิพิธตกพระทัย จึงคิดจะหนีแต่หม่อมเจ้าประยงทูลทัดทานไว้แล้วอาสาไปจัดการซ่องสุมผู้คนชาวนครราชสิมาได้ จึงคิดอ่านใช้อุบาย ลอบให้คนเข้าไปฆ่าพระยานครราชสิมาเสีย แล้วอาศัยพวกเหล่านั้นเป็นกำลังเข้าชิงเอาเมืองนครราชสิมาได้ ฝ่ายหลวงแพ่ง น้องพระยานครราชสิมา จึงไปเกณฑ์คนที่เมืองพิมาย อันเป็นเมืองขึ้นของนครราชสิมาได้แล้วก็กลับมาตีเมืองนครราชสิมาคืนได้ ให้จับกรมหมื่นเทพพิพิธพร้อมทั้งโอรสและข้าในกรมได้ทั้งหมด หลวงแพ่งจึงให้ฆ่าเสียเป็นอันมาก ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธนั้นพระพิมายเห็นว่าเป็นราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมโกฏฐ จึงขอเอาไปคุมไว้ที่เมืองพิมาย แต่นั้นมาหลวงแพ่งก็ขึ้นนั่งเมืองนครราชสิมาแทนพี่ชาย ครั้นเมื่อเสียกรุงแก่พะม่าข้าศึกแล้ว พระพิมาย

ทราบข่าวว่า พะม่าจับเอาพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้านายในราชวงศ์ไปเสียสิ้น พระพิมายนับถือราชตระกูล จึงยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นใหญ่ ณ เมืองพิมาย คนทั้งปวงจึงเรียกกันว่า เจ้าพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธจึงทรงตั้งพระพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ตั้งบุตรพระพิมายคนใหญ่เป็นพระมหามนตรี แล้วตั้งคนน้องเป็นพระยาวรวงศาธิราช แล้วไม่ช้ากรมหมื่นเทพพิพิธ กับเจ้าพระยาสุริยวงศ์จึงช่วยกันคิดอุบายจับหลวงแพ่งซึ่งคิดจะตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ในเมืองนครราชสีมานั้นฆ่าเสีย กรมหมื่นเทพพิพิธจึงได้เมืองนครราชสีมาไว้ในอำนาจ แต่มิได้มาครองเมืองนครราชสีมา คงอยู่เมืองพิมายตามเดิม ก๊กเจ้าพิมายนี้ต้องนับว่าเป็นก๊กที่ร้าย เพราะมิได้ต่อสู้พะม่าข้าศึกให้เป็นผลแตกหัก กลับทำให้ข้าราชการเกิดแตกร้าวกันจนเดือดร้อน ถึงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินซึ่งอยู่ห่างไกลออกไป จนพะม่ามิได้ย่ำยีถึง จึงไม่น่าจะได้รับความเสียหายอย่างไร

ก๊กพระยาตากสิน

พระยาตากสิน คนนี้เป็นเชื้อจีนเดิมอยู่ในกรุงศรีอยุธยาแล้วได้ขึ้นไปรับราชการทางหัวเมืองเหนือ จนได้เป็นเจ้าเมืองตาก อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองกำแพงเพ็ชร์ ครั้นพะม่าเข้ามาล้อมกรุง พระยาตากถูกเกณฑ์ลงมารักษาพระนคร ปรากฏว่ามีฝีมือรบพุ่งเข้มแข็ง จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยากำแพงเพ็ชร์ ครั้นต่อมาในระหว่างที่กำลังต่อสู้ข้าศึกรักษา

พระนครนั้น เกิดมีเหตุต่าง ๆ ทำให้พระยาตาก (สิน) ได้รับความโทมนัสน้อยใจหลายคราว คือครั้งหนึ่งพระยาตากคุมกำลังออกไปตีค่ายพะม่าได้ แต่ผู้บัญชาการในพระนครหาส่งกำลังออกไปหนุนไม่ พระยาตากเห็นว่าจะรักษาค่ายอยู่มิได้ ก็ต้องถอยกลับเข้าไปในพระนคร เลยถูกหาว่าไปทำการเพลี่ยงพล้ำจนเสียทีแก่ข้าศึก อีกครั้งหนึ่งถูกเกณฑ์ให้ไปคอยสะกัดรบพะม่า อยู่ที่วัดใหญ่กับพระยาเพ็ชรบุรี เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๐๘ ครั้นพะม่ายกกองทัพใหญ่มา พระยาตากเห็นว่าเหลือกำลังที่จะออกสะกัดตีให้แตกได้ จึงห้ามพระยาเพ็ชรบุรีไว้ แต่พระยาเพ็ชรบุรี หาฟังไม่ ขึ้นยกกอง ออกต่อสู้ กับ พะม่า จนตายใน ที่รบกองทัพก็แตกถอยเข้ากรุง เนื่องจากเหตุนี้พระยาตากต้องหาว่าแกล้งทิ้งให้ พระยาเพ็ชรบุรี เป็นอันตราย ครั้นต่อมา ภายหลัง ปรากฏว่ากระสุนดินปืนในพระนครมีจำนวนน้อยลง ผู้บัญชาการรักษาพระนคร จึงห้าม มิให้เจ้าหน้าที่นายด่านยิงปืนใหญ่ โดยมิได้ขออนุญาตก่อน เผอิญวันหนึ่งข้าศึกรุกเข้ามาใกล้ด้านพระยาตาก ๆ เห็นว่าจะขออนุญาตก็ศาลาลูกขุนก็ไม่ทัน จึงให้ ยิงปืนไป จนพะม่าข้าศึกต้องล่าถอยไปได้แต่พระยาตาก (สิน) กลับถูกภาคทัณฑ์เกือบจะต้องถูกเป็นโทษก็เสียใจ เห็นว่าจะอยู่ช่วยรบพุ่งรักษากรุงต่อไปก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด คงจะเสียพระนครเพราะความอ่อนแอของผู้ บัญชาการ ครั้นถึงเดือน มกราคม พ.ศ. ๒๓๐๙ พระยาตาก (สิน) เห็นว่าพะม่าตั้งล้อมเข้ามาจนถึงคูพระนครจึงรวบรวมสมัครพรรคพวกได้ประมาณ ๕๐๐ คน พอเวลาค่ำก็

ตีฝ่าแนวพะม่าออกไปทางตะวันออก พะม่าติดตามไปทันพระยาตากที่บ้านโพธิ์สาวหาญ พระยาตากก็ออกหน้านำทหารเข้าต่อสู้ตะลุมบอนพะม่าจนแตกกลับไป แล้วพระยาตากก็ยกไปพักอยู่ที่บ้านพรานนก ให้คนเที่ยวค้นหาอาหารในบริเวณนั้นมาเลี้ยงกัน

ขณะนั้นมีพวกกองทัพพะม่าอีกกองหนึ่ง จำนวนพลขี่ม้า ๓๐ ม้า เดินเท้าประมาณ ๒๐๐ ยกส่วนทางมาจากบางกาง แขวงเมืองปราจีนบุรี เข้ามายังกรุงฯ มาพบพวกทหารของพระยาตาก (สิน) ที่ออกไปเที่ยวหาสะเบียงอาหาร พะม่าก็ไล่จับทหารของพระยาตาก ๆ พากันหนีมายังบ้านพรานนก ครั้นพะม่าตามมาพระยาตาก (สิน) จึ่งให้ทหารเดินเท้ารายแยกเป็นปีกกาเข้าตีโอบพวกพะม่าทั้ง ๒ ข้าง ส่วนพระยาตาก (สิน) ขึ้นขี่ม้ากับทหารอีก ๔ คน ตรงเข้าตะลุมบอนไล่ฟันพะม่าที่ขี่ม้ามาข้างหน้า ทหารม้าพะม่าไม่ทันรู้ตัวก็ถอยหนีกลับไปปะทะพวกที่เดินเท้าเกิดอลหม่านขึ้น พวกไทยได้ทีก็รุกไล่ฆ่าฟัน พะม่าล้มตาย แตกกระจัดกระจายไปหมด

ฝ่ายพวกราษฎรชาวบ้านที่ซ่อนเร้นหลบหนีพะม่าอยู่ ครั้นได้ทราบว่าพระยาตาก (สิน) มีชัยชะนะพะม่า ต่างก็ดีใจพากันมาขอเข้าเป็นพวกพระยาตาก (สิน) ๆ จึ่งให้พวกชาวบ้านไปเกลี้ยกล่อม ผู้ที่ตั้งตัวเป็นหัวหน้านายซ่อง ที่มาอ่อนน้อมยอมเข้ากับพระยาตาก (สิน) และนำเอาช้างม้า พาหนะ สะเบียงอาหาร มาให้เป็นกำลังก็มี ที่เป็นนายซ่องใหม่มีค่ายคูยังทะนงตัวตั้งคอยจะต่อสู้ ไม่มาอ่อนน้อมก็มี พระยา

ตาก (สิน) จึงคุมทหารไปยังค่ายนั้น พวกซ่องออกต่อสู้ ๆ ไม่ได้ ก็เสีย ค่ายแก่พระยาตาก (สิน) ได้ช้างม้าพาหนะและเกลือกล่อมผู้คนได้ อีก เป็นอันมาก จึงยกไปทางนาเริ่มและเมืองนครนายก แล้วไปทางด่าน บ้านกบแจะ (คือประจันตคาม) ข้ามลำน้ำปราจีนไปตั้งอยู่ทางชาย ดงศรีมหาโพธิ์ ทางฟากตะวันออก ฝ่ายพวกพะม่าที่พระยาตาก (สิน) ตีแตกไปจากบ้านพรานนก พากันไปบอกนายทัพพะม่า ซึ่งตั้งอยู่ณะ ปากน้ำเจ้าโล้ ข้างใต้เมืองปราจีน ทัพพะม่าจึงแบ่งกำลังออกทัพให้ ยกขึ้นไปตามพระยาตาก (สิน) ทั้งทางบกทางเรือ พะม่าไปถึงเมือง ปราจีน พอดีพระยาตาก (สิน) ข้ามลำแม่น้ำไปเสร็จแล้ว ก็ขึ้นที่ท่า ข้ามนั้นเอง แล้วไล่ตามพวกที่ล้าหลังตามติดไป ขณะนั้นเวลาบ่าย ประมาณ ๓๒ นาฬิกา พระยาตากตั้งพักอยู่ที่ชายทุ่งได้ยินเสียงฆ้อง กลองและแลเห็นธงทิวในทุ่งแต่ไกล ก็ทราบว่าพะม่ายกกองทัพติดตาม มา แต่ขณะนั้นจะตั้งค่ายคูต่อสู้ ก็ไม่ทันด้วยพะม่ารุกระชั้นเข้ามาจวน จะถึงตัวอยู่แล้ว จึงให้กองสัมภารครอบครัวและ พวกที่ คุมสะเบียง อาหารรีบล่วงหน้าลงไปทางใต้เสียก่อน แล้วเลือกที่ ชัยภูมิเตรียมการตั้ง รับและให้ คิดเอาพงกำบังแทนแนวค่ายตั้งปืนใหญ่น้อยรายซุ่มไว้หมายเล็ง ไปในทางที่พะม่าจะเดินเข้ามา แล้วพระยาตากก็นำทหารประมาณ ๑๐๐ คนออกไปรบล่อพะม่าถึงท้องทุ่ง รบสู้อยู่พักหนึ่งแล้วก็แกล้งทำเป็น ถอยหนีเข้าไปทางช่องแคบระหว่างแนวป่าพงตรงที่ตั้งปืนสะกัดไว้ พะม่า ไม่รู้ว่าเป็นกลอุบายก็ไล่ตามเข้าไป พอได้ทางปืนพวกไทยก็ยิงปืน

ใหญ่น้อยออกไปพร้อมกัน พะม่ากำลังเข้าในช่องแคบเดินชิดกันก็ถูกปืนล้มตายอยู่กับที่เป็นอันมาก ครั้นพวกกองหลังหนุนขึ้นไปถึงที่นั้น ก็ถูกปืนตับยิงล้มตายลงไปอีก ถูกยิงได้ ๓ ยกพะม่าก็ถอยหนี พระยาตากเห็นได้ทีก็นำทหารออกติดตามไล่ฆ่าฟันพะม่าล้มตายอีกเป็นอันมาก ที่เหลือตายก็แตกกระจัดกระจายไปหมด แต่นั้นมาพะม่าก็มิได้ติดตามอีกต่อไป พระยาตากจึงยกกองทัพเดินผ่านแดนเมืองฉะเชิงเทรา เมืองชลบุรีลงไปจนถึงบ้านนาเกลือ แขวงบางละมุง

กิตติศัพท์ที่พระยาตากรบพุ่งเข้มแข็งมีชัยชนะพะม่าเป็นหลายครั้งนั้นก็เลื่องลือแพร่หลายทราบไปถึงไหน ผู้คนที่นั้นก็พากันยำเกรง พวกนายซ่องและราษฎรในระยะทางที่พระยาตากยกไปต่างพากันมาอ่อนน้อมยอมเข้าเป็นบริวารพระยาตาก จนได้รี้พลมากขึ้น เป็นกองทัพขึ้นได้ พระยาตากจึงยกลงไปเมืองระยองในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๓๐๙ นั้นหมายจะเอาเมืองระยองเป็นที่ตั้งทำการรวบรวมกำลังต่อไป ฝ่ายพระระยอง (มีนามเดิมว่าบุญ) ผู้ว่าราชการเมืองระยอง ครั้นรู้ว่าพระยาตากจะยกกองทัพไปก็มีความเกรงกลัว เพราะเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ได้ จึงพาพรรคพวกต้อนรับอ่อนน้อมถึงกลางทาง พระยาตากก็ยกกองทัพไปตั้งค่ายมั่นที่วัดลุ่ม นอกบริเวณค่ายเก่า ซึ่งตั้งเมืองระยอง

ขณะเมื่อพระยาตากลงไปถึงเมืองระยองนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่ข้าศึก มีพวกกรมการเก่าในเมืองระยองหลายคน คือ หลวง

พล ขุนจ่าเมือง ขุนราม หมื่นซ่อง เป็นต้น เห็นว่า พระยาตาก บังอาจซ่องสุมรี้พลเที่ยวบุกรุกบ้านเมืองเป็นการประทุษฐร้ายต่อแผ่นดิน จึงคบคิดกันจะต่อสู้ พระระยองห้ามปรามก็ไม่เชื่อฟัง ครั้นเมื่อพระยาตากเข้าไปตั้งค่ายอยู่ในเมืองระยองได้ ๒ วัน พวกกรมการเหล่านั้นจึงลอบรวบรวมรี้พลจะยกมาปล้นค่าย พระยาตาก ในเวลาค่ำ ชาวเมืองจันทบุรีที่มาเข้ากับพระยาตาก (สิน) ทราบเรื่อง จึงบอกให้พระยาตาก (สิน) รู้ตัว พระยาตากจึงถามพระระยอง ๆ ปฏิเสธแต่มีกิริยาอาการพิรุธ พระยาตาก จึงให้จำพระยาระยองไว้ที่ในค่าย แล้วสั่งให้ตระเตรียมการรักษาค่ายให้มั่นคง ฝ่ายพวกกรมการเมืองระยองไม่ทราบว่าพระยาตาก รู้ตัว พอกลางคืนก็คุมรี้พลออกจากค่ายเก่ามาล้อมค่ายพระยาตาก แล้วให้ร้องยิงปืนระดมเข้าไปในค่ายพระยาตาก ให้ดับไฟในค่ายเสียให้มืด แล้ววางทหารประจำไว้ทุกทาง ที่จะเข้ามาในค่าย กำชับสั่งห้ามมิให้ โห่ร้องและยิงปืนตอบ ให้ปล่อยข้าศึกเข้าให้ใกล้จะถึงค่ายจึงค่อยยิง ฝ่ายพวกกรมการไม่เห็นพวกพระยาตากต่อสู้ สำคัญว่ากำลังตื่นตกใจ ขุนจ่าเมือง (ด้วง) ก็คุมทหารประมาณ ๓๐ คนรุกเข้าไปทางด้านวัดเนิน หวังจะเข้าหักค่ายพอข้ามสะพานเข้าไปยังห่างค่ายประมาณสัก ๕ วา พระยาตาก ก็ให้ปล่อยปืนตับยิงถูกขุนจ่าเมือง (ด้วง) กับ พวก ทหาร ที่เข้าไปก่อนตกสะพานลงพวกที่ตามเข้าไปข้างหลังตกใจพากันถอยหนี พระยาตากก็ไล่ติดตามเข้าไปเอาไฟเผาค่ายแล้วไล่ฆ่าฟัน พวก ระยองตกใจพา กันถอย หนี

พระยาตากได้ทีก็ให้พวกทหารโห่ร้องออกรุกไล่ข้าศึก พวกชาวเมืองระยองพากันหนีกลับเข้าค่ายเก่า พวกทหารพระยาตากก็ไล่ติดตามเข้าไปเอาไฟเผาค่ายขึ้นแล้ว ไล่ฆ่าผู้คนพวกข้าศึกแตกกระจัดกระจายไปหมด พระยาตากสินก็ได้เมืองระยองเป็นสิทธิ์ในคืนวันนั้นเอง.

เปรียบเทียบฐานะของก๊กทั้ง ๕

บรรดาผู้ที่คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ทั้ง ๕ ก๊กนี้ มีฐานะผิดกันเป็นข้อสำคัญ คือ เจ้าพระยาพิษณุโลก และก๊กเจ้านครนั้น ขณะเมื่อคิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่นั้นมีอำนาจและหน้าที่ปกครองบ้านเมือง อันเป็นถิ่นฐานของตนมาแต่เดิม มีพรรคพวกบริวารเป็นชาวพื้นเมืองอยู่แล้วโดยมาก ฉะนั้น ถึงแม้ไม่ตั้งตัวเป็นเจ้า ก็คงมีอำนาจในทางปกครองอยู่นั่นเอง ส่วนเจ้าพระฝางนั้น ก็ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ในถิ่นฐานของตน มีสมัครพรรคพวกเป็นพลเมืองสามัญ ซึ่งพากันกลัวเกรงนับถือว่าเป็นผู้วิเศษ ดังนั้นจึงอาศัยอำนาจในทางอภินิหารได้ ถ้าเจ้าพระฝางเป็นผู้มีธรรมมะและจรรยาดีจริง ก็อาจปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้เป็นสุขได้ หากแต่ว่าเจ้าพระฝางเป็นคนมีนิสสัยเลวทราม อาศัยผ้ากาสาวพัตร์เป็นโล่ห์สำหรับที่จะทำการทารุณกรรม จึงได้คิดอ่านแสวงหาอำนาจโดยทางทารุณ และหลอกลวงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ครั้นตั้งตัวได้แล้วก็กำเริบเสิบสันยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก ครั้นตีไม่ได้ดังประสงค์ก็

เฉยโทษโน่นโทษนี่พอเป็นการแก้ตัวมิให้สานุศิษย์เสื่อมความนิยมนับถือด้วยเหตุนี้ อำนาจ ของ เจ้าพระฝาง ซึ่งอาศัย ความหลอกลวง จึงเหมือนประหนึ่งก่อรากบนเลนย่อมไม่มีความถาวร

ส่วนเจ้าพิมายนั้นอยู่ในฐานะที่อาจพึ่งมาแต่เดิมแล้ว บ้านเมืองของตนก็ไม่มีสมัครพรรคพวกที่จะเป็นกำลัง ได้แต่คนที่อัปรลักษณ์อกตัญญู คิดถึงประโยชน์ส่วนตัวมากกว่าประโยชน์ของแผ่นดิน ดังเช่นพระยารัตนาธิเบศ แต่หากว่าได้อาศัยเหตุที่เป็นราชตระกูลจึงได้เป็นใหญ่ขึ้น แต่ผู้ที่ให้กำลังสนับสนุนคือพระพิมายนั้นก็น่าจะหวังประโยชน์ส่วนตัวเป็นเบื้องต้น จึงคิดอาศัยนามราชตระกูลของกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นเครื่องปกป้องในชั้นต้น ดังนั้น ฐานะของ กรมหมื่นเทพพิพิธ จึงนับว่าไม่แน่นอนมั่นคง แต่ก็ยังดีกว่า ฐานะ ของ พระยาตาก ในชั้นนี้ เพราะไม่มีถิ่นฐานภูมิลำเนาที่จะตั้งตัวเหมือนก๊กอื่น ๆ อย่างหนึ่ง ทั้งไม่มีชาติตระกูลที่จะอุดหนุนเหมือนเจ้าพิมาย แม้สมัครพรรคพวก ก็มีเพียงสัก ๔๐๐ – ๕๐๐ คนเท่านั้น ดังนั้น ขณะเมื่อพระยาตากตีฝ่าแนวข้าศึกออกไปจากกรุงศรีอยุธยา นั้น คงจะมีความมุ่งหมายเพียงเอาตัวรอด เพราะจะอยู่ในกรุงต่อไป แม้จะไม่เป็นอันตรายจากพะม่าข้าศึก ก็จะทำประโยชน์ให้แก่แผ่นดินไม่ได้เป็นแน่แล้ว ดังนั้นจึงคิดจะไปหาภูมิลำเนาตั้งมั่นพอพ้นภัยก่อน มิได้คิดที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองไทย แม้จะได้มีการรบพุ่งกับพวกนายซ่อง ซึ่งตั้งตนเป็นอิสสระก็เหมือนหนึ่งว่าได้ปราบโจรผู้ร้ายเสี้ยนหนามแผ่นดิน พระยาตากพึ่งไปเกี่ยวข้อง

กับเจ้าหน้าที่ซึ่งเป็นผู้ปกครองรักษาราชการโดยตำแหน่ง ขณะเมื่อไปถึงเมืองระยอง ในชั้นแรกผู้ว่าราชการเมืองมาเชื้อเชิญพระยาตากก็หาได้ทำร้ายต่อเจ้าหน้าที่ไม่ ฉะนั้นในชั้นต้นนี้ฐานะของพระยาตากยังเป็นปกติอยู่ แต่ครั้นเมื่อเกิดมีการต่อสู้กับกรมการเมืองระยองนั้นขึ้น ฐานะของพระยาตากจึงเปลี่ยนแปลงไป ประหนึ่งว่าเป็นผู้คิดประทุษร้ายต่อรัฐบาลเดิมไปเสียแล้วข้อนี้ บางทีพระยาตากก็จะรู้สึกอยู่เองแล้ว ดังนั้นจึงพยายามระมัดระวัง เช่น ให้เรียกคำสั่งของตนว่าพระประสาท เหมือนหนึ่งว่าตนเป็นเพียงเจ้าเมืองเอกเท่านั้น แต่เหตุการณ์บังคับให้ต้องตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่เอง พวกบริวารจึงเรียกว่าเจ้าตากแต่นั้นมา แต่การที่พระยาตากสินตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ได้นี้ ก็เพราะมีคุณวุฒิอย่างอื่นซึ่งทดแทนข้อที่เสียเปรียบดังกล่าวมาแล้วได้

นับเป็นเบื้องต้นแต่ที่เจ้าตากมีชนมายุหนุ่มกว่าหัวหน้าก๊กอื่น ๆ ทั้งหมด (เจ้าตากเกิดเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๗๗) คิดดูเวลาเมื่อจะเข้ามากู้กรุงศรีอยุธยา อายุย่างเข้า ๓๔ ปี เป็นเวลาว่องไวทั้งกำลังกายและกำลังปัญญา อีกอย่างหนึ่งเจ้าตากเป็นชาวกรุงศรีอยุธยาและเจริญวัยที่ในกรุง ได้คุ้นเคยคบค้าสมาคมเป็นมิตรสหายกับข้าราชการชั้นรุ่นเดียวกัน มีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทเป็นต้น เป็นเหตุให้ได้ข้าราชการชั้นหนุ่มเหล่านั้นมาเป็นกำลังโดยมาก อีกอย่างหนึ่งเมื่อรบพุ่งพม่ารักษากรุง เจ้าตากมีชื่อเสียงปรากฏว่าฝีมือรบเข้มแข็ง แม้พวกพม่าข้าศึกก็ยกย่องว่า

เป็นนายทหารสำคัญคนหนึ่งในกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้เป็นกำลังสำคัญอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งตั้งแต่เจ้าตากพยายามตั้งตัวมาแต่ต้นมือได้มีโอกาสรบพุ่งหลายครั้ง เหมือนหนึ่งได้ฝึกหัดทหารให้มีความชำนิชำนาญในการรบพุ่งอยู่เนือง ๆ นอกจากนี้เจ้าตากเป็นคนมีนิสสัยดุ ใจแข็ง จึงกวดขันให้ทหารมียุทธวินัยมีระเบียบดีกว่าพวกก๊กอื่น ๆ แต่ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น คือ ที่เจ้าตากเป็นนักรบโดยอุปนิสสัยเอาพระองค์ออกหน้า นำทหารเข้าฝ่าพยันตรายทั้งปวงเป็นนิจ พวกทหารก็พากันจงรักภักดี คนน้อยจึงสู้คนมากได้

เจ้าตาก แผ่อำนาจไปตามหัวเมือง ชายทะเลตะวันออก

เมื่อเจ้าตากตั้งตัวเป็นอิสสระขึ้นนั้น มีอาณาเขตต์เพียงบริเวณเมืองระยอง ส่วนเมืองบางละมุง เมืองชลบุรีที่อยู่ข้างเหนือก็ดี เมืองจันทบุรี และเมืองตราษที่อยู่ข้างใต้ก็ดี ยังหาได้อ่อนน้อมยอมอยู่ในอำนาจเจ้าตากไม่ แต่เมืองชลบุรีเวลานั้นเป็นจลาจลเพราะอยู่ใกล้ข้าศึก เมืองบางละมุงก็เป็นเมืองน้อยผู้คนเบาบาง มีกำลังอยู่แต่เมืองจันทบุรี เพราะเป็นใหญ่กว่าทุกหัวเมือง บรรดาอยู่ทางชายทะเลตะวันออก และยังมีผู้ว่าราชการเมืองปกครองเป็นปกติอยู่เหมือนอย่างเดิม เจ้าตากจึงใคร่จะได้เมืองจันทบุรีไว้เป็นกำลัง แต่ยังไม่แน่ใจว่าผู้ว่าราชการเมืองจะยอมอ่อนน้อมโดยดี หรือจะคิดต่อสู้ ดังนั้น

จึงคิดอ่านจะลองเกลี้ยกล่อมดู จึงแต่งศุภอักษรส่งไปยังพระยาจันทบุรีมีใจความว่า การที่ตนออกมาตั้งรวบรวมกำลังอยู่ที่เมืองระยอง ก็หมายจะยกเข้าไปรบพม่า แก้ไขพระนครให้พ้นจากอำนาจข้าศึก จึงขอให้พระยาจันทบุรีเห็นแก่บ้านเมือง ให้มาช่วยกันปราบปรามพม่าข้าศึก กรุงศรีอยุธยาจะได้เป็นผาสุขเหมือนดังแต่ก่อน ครั้นพระยาจันทบุรีได้รับศุภอักษรก็จัดการต้อนรับเป็นอย่างดี และรับว่าจะมาปรึกษาหารือกับเจ้าตากที่เมืองระยอง กับได้มอบสะเบียงอาหารให้ทูตคุมมาให้เจ้าตากก่อน อันที่จริงเมื่อเจ้าตากมาตั้งอยู่ที่เมืองระยองนั้น พระยาจันทบุรีคงจะทราบเรื่องดีแล้ว แต่ขณะนั้นยังไม่ทราบกำลังและความมุ่งหมายของเจ้าตากดี ก็เลยทำไมตรีต่อไว้ก่อน แต่คงรอหาอุบายที่จะสืบให้ทราบความมุ่งหมายของเจ้าตากโดยแท้นั้นต่อไป จึงยังไม่ไปอ่อนน้อมโดยดี

ฝ่ายเจ้าตากคอยพระยาจันทบุรีเห็นหายไป ก็คาดว่าพระยาจันทบุรีคงแคลงใจไม่มา ขณะนั้นนายบุญเรือง มหาดเล็ก ซึ่งเป็นผู้รั้งเมืองบางละมุงคุมไพร่ ๒๐ คน ถือหนังสือแม่ทัพพม่า จะเอาลงไปให้พระยาจันทบุรี เดินผ่านมาในแขวงเมืองระยอง พวกทหารเจ้าตากจับได้ ซักถามได้ความว่า เนเมียวสีหบดีแม่ทัพพม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น มีหนังสือบอกมาให้พระยาจันทบุรีเข้าไปอ่อนน้อมเสียโดยดี พม่ามีคำสั่งให้ผู้รั้งเมืองบางละมุงถือหนังสือลงไปเอง จึงได้ลงมา พวกนายทัพ นายกองได้ทราบดังนั้นจึงทูลพระเจ้าตากว่า ผู้รั้งเมืองบางละมุงเป็นพรรคพวก

พะม่า ขอให้ประหารชีวิตเสีย เจ้าตากไม่เห็นชอบด้วยว่าผู้รั้งเมืองบางละมุงตกอยู่ในอำนาจพะม่า ก็ต้องยอมให้ใช้มาด้วยจำเป็น จะว่าเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ข้าศึกหาควรไม่ อีกประการหนึ่งผู้รั้งเมืองบางละมุงยังมิได้เคยมาเป็นข้าของเจ้าตาก จะว่าทำความผิดต่อเจ้าตากก็ยังไม่ได้ แต่การที่พะม่ามีหนังสือมาบังคับ พระยาจันทรบุรีอย่างนี้ เป็นการเหมาะแล้ว พระยาจันทรบุรีจะได้เลือกเอาอย่างหนึ่ง ว่าจะไปเข้ากับพะม่าหรือจะมาเข้ากับไทยด้วยกันไม่เพิกเฉยต่อไป

อนึ่ง ขณะนั้น เจ้าตาก กำลัง ปรารภจะไปชวนพระยาราชาเศรษฐีเจ้าเมืองบรรทายมาศซึ่งเป็นญวนให้มาเข้าด้วยอีกเมืองหนึ่ง เห็นจะเป็นโอกาสที่จะทำให้พระยาจันทบุรีย่ำเกรง จึงแต่งทูตให้ถือศุภอักษรไปถึงพระยาราชาเศรษฐีมีเนื้อความว่า เมื่อแรกพะม่ามาล้อมกรุงศรีอยุธยา ในกรุง ฯ ได้มีท้องตราให้พระยาราชาเศรษฐีจัดกำลังและเสบียงอาหารเข้าไปช่วย พระยาราชาเศรษฐีก็จัดส่งไปแต่ไปติดกองทัพพะม่าตั้งสะกัดอยู่ที่เมืองธนบุรี จึงขึ้นไปไม่ถึงกรุง ฯ ถึงกระนั้นก็เป็นความดีความชอบมากอยู่ส่วนหนึ่ง บัดนี้เจ้าตากได้มาตั้งรวบรวมรี้พลอยู่ที่เมืองระยองได้กำลังมากแล้ว ขอให้พระยาราชาเศรษฐียกกองทัพขึ้นมาสมทบช่วยกันแก้กรุงศรีอยุธยาให้พ้นเมืองข้าศึกเถิด ครั้นแต่งศุภอักษรแล้วจึงส่งผู้รั้งเมืองบางละมุงลงเรือไปส่งที่เมืองจันทบุรี

ทูตเจ้าตากลงไปถึงเมืองบรรทายมาศ พระยาราชาเศรษฐีก็รับรองเป็นทางไมตรี แล้วแต่งทูตให้ถือศุภอักษรขึ้นมายังเมืองระยอง

ขอผัดว่าพอให้สิ้นระดูมรสุมแล้ว จะยกกองทัพมาช่วย เจ้าตากตามประสงค์ แต่พระยาจันทบุรีนั้นยังหาตอบประการใดไม่

ครั้นถึงเดือนเมษายน พ. ศ. ๒๓๑๐ พอข่าวปรากฏออกไปว่ากรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึก พะม่าจับเอาพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายเชื้อพระวงศ์ไปหมดแล้ว ความคิดของผู้ที่มีกำลังและอำนาจก็เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุการณ์ พระยาจันทบุรีก็หามาเป็นไมตรีกับเจ้าตากตามสัญญาไม่ ฝ่ายขุนราม หมื่นซ่องกรมการเก่าเมืองระยอง ซึ่งปล้นค่ายเจ้าตากไม่สำเร็จแล้วหนีไปแล้วนั้น ไปตั้งซ่องอยู่ในเขตต์เมืองแกลง อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองจันทบุรี แล้วคุมสมัครพรรคพวกมาปล้นแย่งช้างม้าพาหนะของเจ้าตากในหมู่นั้นด้วย เจ้าตากเห็นว่าไม่มีทางที่จะทำได้อย่างอื่นเสียแล้ว มีแต่ต้องใช้กำลังปราบปรามพวกที่เป็นสัตรูอย่างเดียว จึงจะตั้งตัวอยู่ได้ จึงยกกองทัพลงไปรบพวกขุนราม หมื่นซ่อง ที่เมืองแกลงก่อน ขุนราม หมื่นซ่อง สู้ไม่ได้ก็พาสมัครพรรคพวกหนีไปอยู่กับพระยาจันทบุรี เจ้าตากจะยกกองทัพตามลงไปบัดนั้น ก็เห็นว่ากำลังรี้พลยังน้อยนัก ทั้งยังเป็นห่วงหลังอยู่ด้วยทางเมืองชลบุรีได้ข่าวว่านายทองอยู่ นกเล็ก ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ในแขวงเมืองชลบุรี กำลังรวบรวมรี้พลผู้คนใครจะลงมาเข้ากับเจ้าตาก นายทองอยู่นกเล็กก็ยึดเอาไว้เสีย จึงรีบกลับจากเมืองแกลง แล้วยกกองทัพขึ้นมายังเมืองชลบุรี ไปตั้งอยู่ที่วัดหลวง แล้วให้เพื่อนฝูงของ นายทองอยู่ นกเล็ก ที่ได้มาเข้าอยู่ด้วยไปเกลี้ยกล่อมนายทองอยู่นกเล็กให้มา

อ่อนน้อมเสียโดยดี นายทองอยู่ นกเล็ก เห็นว่าจะสู้รบไม่ไหว ก็มาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าเจ้าตาก เจ้าตากจึงขึ้นทรงช้าง ให้นายทองอยู่ นกเล็ก นำเลียบเมืองชลบุรี ให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าเมืองชลบุรีเป็นสิทธิ์ของเจ้าตากแล้ว จึงตั้งนายทองอยู่นกเล็กให้เป็นที่พระยาอนุราษฎร์ ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี แล้วเจ้าตากก็เลิกทัพกลับไปยังเมืองระยอง

ฝ่ายพระยาจันทบุรีคาดว่าเจ้าตากคงขัดเคืองว่าไม่ไปเข้าด้วย และบางทีจะหาเหตุยกไปตีเมืองจันทบุรี จึงปรึกษาขุนราม หมื่นซ่อง เห็นว่าที่จะรบพุ่งเจ้าตากซึ่งหน้านั้นยากนัก ด้วยว่าเจ้าตากมีฝีมือเข้มแข็ง ทั้งรี้พลก็ชำนาญการรบพุ่ง จะต้องคิดเป็นกลอุบายล่อเจ้าตากเอาเข้าไปไว้ในเมืองจันทบุรีเสียก่อนจึงจะคิดกำจัดได้ง่าย คิดกันเช่นนี้แล้ว พระยาจันทบุรีจึงให้นิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูป ให้เป็นทูตไปเชิญเจ้าตากลงไปเมืองจันทบุรี สงฆ์ทูตมาถึงเมืองระยองเวลาเจ้าตากอยู่ที่เมืองชลบุรี จึงรอคอยอยู่จนเจ้าตากกลับลงไปถึง จึงเข้าไปทูลว่า พระยาจันทบุรีมีความเจ็บแค้นด้วยข้าศึกมาย่ำยีกรุงศรีอยุธยา เต็มใจที่จะช่วยเจ้าตากปราบยุคเข็ญให้บ้านเมืองเป็นสุขสำราญดังแต่ก่อน เห็นว่าที่เมืองระยองเป็นเมืองเล็ก จะเอาเป็นที่รวบรวมกองทัพใหญ่นั้นยาก ขอเชิญเจ้าตากไปตั้งที่เมืองจันทบุรี อันเป็นที่ ๆ มีสะเบียงอาหารบริบูรณ์ จะได้ปรึกษากัน ตระเตรียมกองทัพ ที่จะยกไป รบพุ่งกับกองทัพพะม่ากู้กรุงศรีอยุธยา เจ้าตากได้ทราบความตามถ้อยคำของพระสงฆ์พูด ก็

ยินดี ให้หยุดพักรี้พลพอหายเหนื่อย แล้วก็ให้พระสงฆ์นำทางยกไปเมือง จันทบุรี เมื่อเจ้าตากไปถึงบางกะจะหัวแหวนทางยังเมืองจันทบุรี ๒๐๐ เส้น หลวงปลัดมารับและบอกว่าพระยาจันทบุรีได้จัดที่ไว้ ให้ตั้งท่าเนียบที่พักที่ริมน้ำทางฟากข้างใต้ตรงเมืองข้าม ให้หลวงปลัดมานำกองทัพไปยังที่ทำเนียบ เจ้าตากก็สั่งให้กองทัพยกตามหลวงปลัดไป แต่ไปยังไม่ทันจะถึงเมืองจันทบุรี มีผู้มาบอกให้เจ้าตากทราบว่า พระยาจันทบุรีคบคิดกับขุนราม, หมื่นซ่อง เรียกระดมคนเตรียมไว้ข้างในเมือง จะออกโจมตีกองทัพเจ้าตากเมื่อกำลังข้ามน้ำข้างใต้เมือง เจ้าตากจึงให้รีบไปห้ามกองทัพ มิให้ข้ามน้ำ ให้เลี้ยวกระบวนไปทางเหนือตรงเข้าตั้งที่วัดแก้ว ทางประตูท่าช้างห่างจากกำแพงเมืองจันทบุรีประมาณ ๕ เส้น พระยาจันทบุรีเห็นเจ้าตากไม่ข้ามฟากไปตามประสงค์ และกลับเข้ามาตั้งประชุมพลที่ริมเมืองก็ตกใจ รีบให้ ไพร่พลเข้ารักษาหน้าที่เชิงเทิน แล้วให้ขุนพรหมภิบาลซึ่งเป็นพระท้ายน้ำกับผู้มีชื่อ ออกไป หา เจ้าตาก ให้ ไปพูดจาชี้แจงขอเชิญเจ้าตากเข้าไปพบปะกันในเมือง เจ้าตาก จึงสั่งให้ขุนพรหมภิบาลให้กลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรีว่าเดิมพระยาจันทบุรีให้พระสงฆ์เป็นทูตไปเชิญมาปรึกษาหารือ เพื่อ จะช่วย กัน คิดอ่าน กู้กรุงศรีอยุธยา เจ้าตากเข้าใจว่าเป็นการเชื้อเชิญ โดยสุจจริตจึงเข้ามาตามประสงค์ แต่เจ้าตากเองเดิมก็เป็นเจ้าเมืองถือศักดินา ๑๐๐๐๐ มียศเป็นผู้ใหญ่กว่าพระยาจันทบุรี ครั้นมาถึงเมืองพระยาจันทบุรีก็หาได้มาหาสู่ต้อนรับตามฉันท์ผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ กลับเรียกระดมพลเข้าประจำ

รักษาหน้าที่เชิงเทินและคบคิดกับขุนราม, หมื่นซ่อง ซึ่งทำร้ายแก่เจ้าตากมาแล้วถึง ๒ ครั้งรับไว้เป็นมิตร์ พระยาจันทบุรีทำเหมือนหนึ่งว่าเป็นข้าศึก ดังนี้จะให้เข้าไปหาถึงในเมืองอย่างไร ถ้าจะให้เข้าไปก็ให้พระยาจันทบุรีออกมาหาก่อน หรือมิฉะนั้นก็ให้ส่งตัวขุนราม, หมื่นซ่อง ออกมา ให้มาทำสัตย์สาบาลให้เป็นที่ไว้วางใจได้ก่อน ถ้าทำได้เช่นนั้นแล้วก็จะเห็นความสุจริตของพระยาจันทบุรี จะรักใคร่นับถือเหมือนกับเป็นพี่น้องกันต่อไป ขุนพรหมภิบาลนำความกลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรี ๆ ก็หาออกมาไม่ ขุนราม, หมื่นซ่อง ก็ไม่ส่งออกมาเป็นแต่ให้นำสำรับเครื่องเลี้ยงดูออกมาส่ง และให้มาทูลเจ้าตากว่า ขุนราม, หมื่นซ่อง มีความกลัวไม่ยอมออกมา พระยาจันทบุรีมิรู้ที่จะทำอย่างไรให้ออกมาได้ เจ้าตากก็ขัดพระทัยสั่งให้กลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรีว่า เมื่อไม่เห็นแก่ไมตรีแล้ว จงรักษาเมืองไว้ให้ดีเถิด ฝ่ายพระยาจันทบุรีเห็นว่ารี้พลของตนมีมากกว่าเจ้าตาก ก็ให้ปิดประตูเมืองไว้

ขณะนั้นเจ้าตากอยู่ในที่ขับขันมากเพราะเข้าไปตั้งอยู่ในชานเมือง ข้าศึกอยู่ข้างในเมืองมีกำลังมากกว่า เป็นแต่ข้าศึกครั่นคร้ามเกรงฝีมือไม่กล้าออกมาตีซึ่งหน้า แต่ถ้าหากเจ้าตากกลับถอยออกไปเมื่อใด ก็อาจจะออกล้อมไล่ตีตัดได้หลายทาง เพราะเป็นถิ่นของข้าศึก จะตั้งอยู่อย่างนั้นต่อไปก็ไม่ได้ด้วยอัตคัด และเหมือนหนึ่งคอยให้ข้าศึกเลือกเวลาทำเอาตามชอบใจ เจ้าตากมีอุปนิสสัยเป็นนักรบก็แลเห็นทันทีว่า

ต้องชิงทำข้าศึกก่อนจึงจะไม่เสียที จึงเรียกนายทัพนายกองทั้งปวงมาสั่งว่า เราจะตีเมืองจันทบุรีในค่ำวันนี้ เมื่อกองทัพหุงเข้าเย็นกินเสร็จแล้วทั้งนายไพร่ ให้เททิ้งอาหารที่เหลือและต่อยหม้อเสียให้หมด หมายไปกินเข้าเช้าเอาที่เมืองพรุ่งนี้ ถ้าตีเมืองไม่ได้ ในค่ำวันนี้ ก็จะได้ตายเสียด้วยกันให้หมดทีเดียว นายทัพนายกองเคยเห็นอาญาสิทธิ์ของเจ้าตากมาแต่ก่อนก็ไม่มีใครกล้าขัดขืน ต้องกระทำตาม ครั้นเวลาค่ำเจ้าตากจึงกะให้ทหารไทยจีนลอบไปซุ่มอยู่มิให้ชาวเมืองรู้ตัว สั่งให้คอยฟังปืนสัญญา เข้าปล้นเมืองให้พร้อมกัน แต่อย่าให้ออกปากเสียงอื้ออึง จนกว่าพวกไหนเข้าเมืองได้ จึงให้ โห่ร้องขึ้นเป็นสำคัญให้พวกทางด้านอื่นรู้ ครั้นตระเตรียมพอได้ฤกษ์เวลา ๓ ยาม เจ้าตากก็ขึ้นทรงช้างพังคีรีบัญชร ให้ยิงปืนสัญญาบอกทหารให้เข้าปล้นเมืองพร้อมกันทุกด้าน ส่วนเจ้าตากก็ขับช้างที่นั่งเข้าพังประตูเมือง ขณะนั้นพวกชาวเมืองซึ่งรักษาหน้าที่ยิงปืนใหญ่น้อยระดมมาเป็นอันมาก นายท้ายช้างที่นั่งเห็นลูกปืนชาวเมืองหนาหนัก เกรงจะมาถูกเจ้าตากจึงเกี่ยวช้างที่นั่งให้ถอยออกมา เจ้าตากขัดพระทัยชักพระแสงหันมาจะฟัน นายท้ายช้างตกใจ จึงร้องทูลขอชีวิต แล้วไสช้างกลับเข้าชนบานประตูเมืองพังลง พวกทหารก็กรูกันเข้าเมืองได้ แล้วก็โห่ร้องขึ้น พวกชาวเมืองรู้ว่าข้าศึกเข้าเมืองได้แล้ว ต่างก็ละทิ้งหน้าที่พากันแตกหนี ส่วนพระยาจันทบุรีก็พาครอบครัวลงเรือนหนีไปยังเมืองบรรทายมาศ เมื่อเจ้าตากตีเมืองจันทบุรีได้นั้นเป็นเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๓๑๐ เสียกรุงศรีอยุธยา

แล้วได้ ๒ เดือน ครั้นรุ่งขึ้นเจ้าตากก็ให้เกลี้ยกล่อมผู้คนให้กลับคืนมายังภูมิลำเนาเดิม แสดงเมตตาปราณีให้ปรากฏว่ามิได้ถือโทษผู้ที่ได้เป็นศัตรูต่อสู้มาแต่ก่อน ครั้นเห็นว่าเมืองจันทบุรีเรียบร้อยอย่างเดิมแล้ว จึงยกกองทัพเรือลงไปยังเมืองตราด ชาวเมืองตราดก็ยอมอ่อนน้อมโดยดี และ ขณะนั้น มีสำเภามาทอดอยู่ที่ปากน้ำเมืองตราดหลายลำ เจ้าตากให้ไปเรียกนายเรือมาเฝ้า พวกจีนขัดขืน แล้วกลับยิงเอาข้าหลวง เจ้าตากก็ลงเรือที่นั่งคุมเรือรบไปล้อมสำเภาไว้ แล้วให้พวกจีน มา อ่อนน้อมโดยดี พวกจีนก็หาฟังไม่ กลับเอาปืนใหญ่น้อยระดมยิงรบกันอยู่ครึ่งวันเจ้าตากก็ตีได้เรือสำเภาจีนทั้งหมด ได้ทรัพย์สิ่งของเป็นกำลังการทัพเป็นอันมาก เจ้าตากจัดการเมืองตราดเรียบร้อยแล้วก็กลับขึ้นมาตั้งอยู่เมืองจันทบุรี แต่นี้ไปเจ้าตากก็มีอำนาจสิทธิ์ขาดทุกหัวเมืองชายทะเลตะวันออก จึงตั้งต้นตระเตรียมการที่จะเข้ามาทำสงครามกู้กรุงศรีอยุธยา

การกู้กรุงศรีอยุธยา

เมื่อเจ้าตากตีเมืองตราดได้ ก็พอดีเข้าฤดูฝนเป็นเวลามรสุมลงทางทะเลตะวันออก ต้องหยุดยั้งการรบพุ่ง แต่เจ้าตากไม่นิ่งอยู่เปล่าได้ ให้ลงมือต่อเรือรบ และรวบรวมเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์เตรียมกำลังในฤดูฝนนั้น หมายจะยกมาชิงเอากรุงศรีอยุธยาในฤดูแล้ง เพราะ

เจ้าตากคิดเห็นการเมืองลึกซึ้ง คาดคะเนเหตุการณ์ได้ว่าถ้าใครจะเป็นใหญ่ให้ได้ทั่วทั้งเมืองไทย จำจะต้องทำลายอำนาจพะม่าที่อยู่ในเมืองเสียเป็นเบื้องต้นก่อน แล้วจะต้องทำอย่างหนึ่งอย่างใดให้ก๊กอื่น ๆ รวมอยู่ในอำนาจด้วยอีกอย่างหนึ่ง ความข้อนี้ก็คงคิดเห็นเหมือนกันหมดทุกก๊ก แต่เจ้าตากผู้เดียวเห็นว่าถ้าจะทำต้องรีบทำก่อนผู้อื่น ๆ จึงมุ่งหมายจะยกมารบชิงเอากรุงศรีอยุธยาให้ได้ก่อนก๊กอื่น

อนึ่งเมื่อเจ้าตากเตรียมกองทัพอยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้น มีข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยาซึ่งหลบหนีพะม่าอยู่ ได้ทราบว่าเจ้าตากรวบรวมรี้พลจะมาแก้แค้นพะม่า ก็ลงไปเข้าด้วย หลายคน มี หลวงศักดิ์ นายเวรมหาดเล็ก และ นายสุดจินดา หุ้มแพรมหาดเล็ก (คือ กรม พระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท) ทั้ง ๒ นี้เป็นต้น เจ้าตากได้นายทัพนายกองเพิ่มเติมมากขึ้น พอถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๓๑๐ สิ้นมรสุมเจ้าตากต่อเรือรบได้ ๑๐๐ ลำ รวบรวมทหารทั้งไทยจีนได้ประมาณ ๕,๐๐๐ คน ก็ยกกองทัพเรือออกจากเมืองจันทบุรี เลียบตามฝั่งทะเลตะวันออก จะไปเข้าปากน้ำเจ้าพระยา ครั้นมาถึงเมืองชลบุรีพวกราษฎรพากันกล่าวโทษนายทองอยู่นกเล็ก ซึ่งเจ้าตากตั้งให้เป็นพระยาอนุราฐ อยู่รักษา เมืองชลบุรีว่าประพฤติเป็นโจรเที่ยวตีปล้นเรือลูกค้าเก็บเอาทรัพย์สมบัติ ชำระได้ความเป็นสัตย์ เจ้าตาก ก็ให้ประหารชีวิตนายทองอยู่นกเล็กเสีย พอจัดการเมืองชลบุรีเรียบร้อยแล้ว เจ้าตากก็ยกกองทัพเรือมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยา

ฝ่ายนายทองอินซึ่งพะม่าให้ตั้งรักษาเมืองธนบุรี รู้ว่าเจ้าตากยกกองทัพเรือเข้ามาทางปากน้ำก็ให้คนรีบขึ้นไปบอกแก่สุกี้ แม่ทัพพะม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น แล้วเรียกคนขึ้นรักษาป้อมวิชัยประสิทธิ์ และหน้าที่เชิงเทินเมืองธนบุรีคอยจะต่อสู้ ครั้นกองทัพเจ้าตากยกขึ้นมาถึง พวกรี้พลที่รักษาหน้าที่เห็นว่าเป็นกองทัพไทยก็ไม่เป็นใจที่จะต่อสู้ รบพุ่งกันไปไม่ช้า เจ้าตากก็ตีได้เมืองธนบุรี จับตัวนายทองอินประหารชีวิตเสีย แล้วให้เร่งกองทัพขึ้นไปยังกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายสุกี้แม่ทัพพะม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น ได้ทราบความจากคนที่นายทองอินให้ไปบอกข่าวไม่ช้าพวกที่แตกหนีไปจากเมืองธนบุรี ก็ตามไปถึงบอกสุกี้ว่าเสียเมืองธนบุรีแก่ไทยแล้ว สุกี้ได้ทราบก็ตกใจ ให้รีบเตรียมรักษาค่ายโพธิ์สามต้น และเวลานั้นเป็นเวลาฤดูน้ำ สุกี้เกรงว่ากองทัพไทยจะขึ้นไปถึงเสียก่อน จึงให้มองยานายทัพรองคุมพวกมอญและไทยที่ไปยอมอยู่ด้วยยกกองทัพเรือลงมาตั้งสะกัดคอยต่อสู้อยู่ที่พะเนียด เจ้าตากยกขึ้นไปถึงกรุงศรีอยุธยา ยังไม่ทราบว่ากำลังข้าศึกจะมากน้อยเท่าใดจึงหยุดยั้งอยู่ก่อน ฝ่ายพวกไทยที่มาในกองทัพมองยา รู้ว่ากองทัพไทยด้วยกันยกขึ้นไป ก็เริ่มทำอาการรวนเรจะหนีบ้าง จะมาเข้ากับเจ้าตากบ้าง มองยาเห็นพวกไทยไม่เป็นใจต่อสู้ข้าศึก ก็รีบหนีเอาตัวรอด เจ้าตากทราบความจากพวกไทยที่หนีพะม่ามาเข้าด้วยว่า ข้าศึกถอยหนีจากพะเนียดหมดแล้ว ก็รีบยกตามขึ้นไปถึงค่ายโพธิ์สามต้น และค่าย

พะม่าที่โพธิ์สามต้นนั้นตั้งข้างฟากตะวันออกค่าย ๑ ข้างฟากตะวันตกค่ายหนึ่ง ตัวสุกี้แม่ทัพอยู่ค่ายข้างฟากตะวันตก ค่ายนี้พะม่ารื้อเอาอิฐตามวัดมาก่อเป็นกำแพงเชิงเทินมั่นคงมาแต่ครั้งเนเมียวสีหบดี แม่ทัพใหญ่ของพะม่ามาตั้งอยู่เมื่อเวลาที่พะม่ากำลังล้อมกรุงอยู่นั้น เจ้าตากยกตามมองยาขึ้นไปถึงโพธิ์สามต้นเวลาเช้า ก็สั่งให้ทหารเข้าระดมตีค่ายพะม่า พอเวลาค่ำก็ให้พระยาพิพิธพระยาพิชัยนายทหารจีนคุมกองทัพจีนไปตั้งประชิดค่ายสุกี้ทางด้านวัดกลาง พอรุ่งเช้าก็ให้กองทัพไทย จีนเข้าระดมตีค่ายสุกี้พร้อมกัน รบกันแต่เช้าจนเที่ยงกองทัพเจ้าตากก็เข้าค่ายพะม่าได้ สุกี้แม่ทัพพะม่าตายในที่รบ พวกไพร่พลที่เหลือตายมองยาพาหนีไปได้บ้าง จับได้และที่ยอมอ่อนน้อมโดยดีนั้นโดยมาก เจ้าตากก็ได้กรุงศรีอยุธยากลับคืนมาเป็นของไทย ขณะนั้นผู้คนและทรัพย์สมบัติที่สุกี้ยังมิได้ส่งไปยังเมืองพะม่าก็ตกอยู่ในมือเจ้าตากสิ้น

เจ้าตากทำพิธีถวายพระเพลิงสมเด็จพระเอกทัศ

ในจำพวกคนที่ถูกพะม่าจับไปเป็นชะเลย ต้องขังอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้นนั้น มีพวกข้าราชการในกรุงศรีอยุธยาเป็นหลายคน เช่น พระยาธิเบศบดี จางวาง มหาดเล็ก เป็นต้น ต่างพากันมาเฝ้าถวายบังคมเจ้าตาก ทูลให้ทราบถึงการที่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศสวรรคต สุกี้ให้ฝังพระบรมศพไว้ที่ในกรุง ฯ และทูลว่ายังมีเจ้านายซึ่งพะม่าจับได้ ต้อง

กักขังอยู่ในค่ายนั้นหลายพระองค์ เจ้านายเหล่านี้เมื่อพะม่าจับได้กำลังประชวรอยู่จึงยังมิได้ส่งไปเมืองอังวะ เจ้าตากก็มีความสงสารจึงสั่งให้จัดที่ให้เจ้านายประทับตามสมควร และให้ปล่อยคนทั้งปวงที่ถูกพะม่ากักขังไว้ แล้วแจกจ่ายทรัพย์สิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค ประทานให้พ้นทุกข์ทรมานด้วยกันทั้งนั้น แล้วจึงให้ปลูกพระเมรุดาดผ้าขาวที่ท้องสนาม ครั้นเตรียมการพร้อมเสร็จ เจ้าตากจึงเสด็จเข้ามาตั้งพลับพลาอยู่ที่ในกรุง ฯ ให้ขุดพระศพสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเชิญลงพระโกฏิ์และยกขึ้นตั้งประดิษฐานในพระเมรุ ให้เที่ยวหาพระสงฆ์ซึ่งยังมีเหลืออยู่ นิมนต์มารับทักษิณานุปทาน และสดัปกรณ์ตามประเพณี แล้วเจ้าตากกับเจ้านายในพระราชวงศ์เดิมและข้าราชการทั้งปวง ก็ถวายพระเพลิงพระบรมศพอย่างสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา

พระเจ้าตากไปตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี

เมื่อเจ้าตาก ทำการพระบรมศพ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเสร็จ แล้วคิดจะปฏิสังขรณ์พระนครศรีอยุธยาตั้งเป็นราชธานีอย่างแต่ก่อน จึงขึ้นทรงช้างที่นั่ง เที่ยวทอดพระเนตร์ในบริเวณ พระราชวัง เห็นปราสาทราชมนเทียรทั้งอาวาศวิหารและบ้านเรือนชาวพระนคร ถูกข้าศึกทำลายเผาเสียเกือบทั้งหมด ก็ทรงสังเวชสลดพระหฤทัย ในวันนั้นเสด็จเข้าไปประทับแรม อยู่ที่ พระที่นั่ง ทรงปืน อัน เป็น ท้องพระโรง ที่เสด็จ ออก ว่า

ราชการข้างท้ายวังมาแต่ก่อน เจ้าตากทรงพระสุบินว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมาขับไล่มิให้อยู่ ครั้นรุ่งขึ้นเช้าจึงดำรัสเล่าพระสุบินให้ข้าราชการทั้งปวงฟัง แล้วรับสั่งว่าเดิมเราคิดจะปฏิสังขรณ์พระนครให้คืนดีดังเก่า แต่เมื่อเจ้าของเดิมท่านยังหวงแหนอยู่ฉะนี้เราชวนกันไปสร้างเมืองธนบุรีอยู่เถิด แล้วเจ้าตากจึงได้อพยพผู้คน ลงมาตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองธนบุรีแต่นั้นมา

เมื่อมาพิเคราะห์ดูเหตุการณ์เห็นว่าที่เจ้าตากลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีครั้งนั้นเหมาะแก่ประโยชน์ทุกอย่าง ถ้าหากว่าสมเด็จอดีตมหาราชได้มาขับไล่เจ้าตากมิให้อยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ก็ขับไล่ด้วยไมตรีจิตต์ตักเตือนมิให้พลาดพลั้งไปด้วยเห็นแก่เกียรติยศและน่าเชื่อว่าเจ้าตากจะพอพระทัยในพระสุบินนี้ด้วย เพราะรี้พลของเจ้าตากที่มีอยู่ไม่พอจะรักษากรุงศรีอยุธยาต่อสู้ข้าศึก และขณะนั้นศัตรูก็ยังมีมาก ทั้งพะม่าและไทยก๊กอื่น ๆ อาจจะยกมาย่ำยีในเวลาใดก็ได้ ถ้าเมื่อกำลังไม่พอที่จะรักษาขึ้นตั้งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ก็คงจะเป็นอันตราย การที่มาตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีก็ไม่ห่างไกลจากกรุงศรีอยุธยามากนัก มีอำนาจอยู่ที่ธนบุรีก็เหมือนมีอำนาจอยู่ในกรุงศรีอยุธยา แม้ข้าศึกมาทางบกไม่มีทัพเรือเป็นกำลังด้วยแล้วก็ยากที่จะมาตีเมืองธนบุรีได้ ถึงจะมีข้าศึกเมืองธนบุรีก็มีป้อมปราการ และเมืองขนาดย่อมพอกำลังกองทัพกองทัพเรือของเจ้าตากจะรักษาได้ และถึงแม้ว่าจะรักษาไว้ไม่ได้จริง ๆ ก็อยู่ใกล้ปากน้ำอาจจะลงเรือล่าทัพกลับไปเมืองจันทบุรีเสียอย่างเดิมก็ได้ อีก

อย่างหนึ่งเพราะเมืองธนบุรีตั้งติดปากน้ำ ทางที่หัวเมืองเหนือทั้งปวงจะไปมากับต่างประเทศได้ ก็ต้องผ่านเมืองธนบุรีก่อน อย่างเดียวกับกรุงศรีอยุธยา ที่ตรงนี้จึงเป็นที่กีดกันมิให้ก๊กอื่น ๆ ซึ่งตั้งอยู่ทางหัวเมืองเหนือที่จะคิดตั้งตัวเป็นใหญ่หาเครื่องศัสตราอาวุธยุทธภัณฑ์มาจากต่างประเทศได้ แต่เจ้าตากเองอาจจะหาได้โดยง่าย คงเป็นด้วยแลเห็นประโยชน์ดังกล่าวมานี้ เจ้าตากจึงลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี ความดำริก็ถูกต้องดังจะเห็นต่อไปข้างหน้า

พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแก้ไขเหตุทุพภิกขภัย

การที่เจ้าตากตีได้กรุงศรีอยุธยาคืนจากข้าศึกครั้งนั้น กิตติศัพท์ทราบไปถึงไหน เกียรติยศของเจ้าตากก็แพร่หลายตลอดไปว่าเป็นผู้สามารถกู้แผ่นดินไทยให้พ้นจากอำนาจพะม่าข้าศึกได้ หัวเมืองใหญ่น้อยก็พากันนิยมยินดี มีผู้คนมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าเจ้าตากเป็นอันมาก เจ้าตากได้เป็นใหญ่ในราชธานีคนทั้งปวงก็นับถือเป็นพระเจ้าแผ่นดินไทย เจ้าตากจึงทำพิธีราชาภิเษกในปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้นเป็นประกาศพระเกียรติยศเป็นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยามหากษัตริย์ ใช้พระนามว่าสมเด็จพระศรีสรรเพ็ชญ์ เมื่อทำพิธีราชาภิเษกแล้วก็โปรดให้ปูนบำเหน็จนายทัพนายกองที่มีความชอบตั้งแต่งให้มียศศักดิ์ตามทำเนียบข้าราชการครั้งกรุงเก่า ครั้งนั้นนายสุจินดาได้เป็นที่พระมหามนตรี เจ้ากรมกอง

พระตำรวจ พระมหามนตรีได้ไปชวนหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีผู้เป็นพี่ (คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) เข้ามารับราชการก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นที่พระราชวรินทร์ เจ้ากรมตำรวจด้วย

อาณาจักรของพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อราชาภิเษกถ้ากล่าวโดยนามตามที่กำหนดในปัจจุบันนี้ คือ มณฑลกรุงเทพฯ ๑ มณฑลอยุธยา ๑ มณฑลราชบุรี ๑ มณฑลนครไชยศรี ๑ มณฑลนครสวรรค์ ๑ (แต่ปากน้ำโพลงมา) มณฑลปราจีน ๑ มณฑลจันทบุรี ๑ แต่หัวเมืองทั้ง ๗ มณฑลนั้นว่าเป็นปกติอยู่แต่มณฑลจันทบุรีมณฑลเดียว อีก ๖ มณฑลถูกพม่าย่ำยียับเยินเป็นเมืองร้างอยู่โดยมาก พลเมืองที่เหลือจากพม่ากวาดเอาไปก็พากัน อพยพไปเสียต่างประเทศและไปหาที่พึ่งในหัวเมืองที่ตั้งเป็นอิสสระขึ้นก็มาก ต้องเกลี้ยกล่อมผู้คนให้กลับคืนมาจึงจะกลับเป็นบ้านเป็นเมืองได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแล้ว จึงได้เที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนให้กลับมาอยู่บ้านเมือง ครั้นราษฎรที่เที่ยวแตกฉานอยู่ที่อื่นพากันกลับเข้ามาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีมากขึ้น ไม่ช้าก็เกิดอัตคัดขัดสะเบียงอาหาร ด้วยราษฎรมิได้มีโอกาสทำไร่ทำนามาตั้ง ๒ ปี แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีมีอุปนิสสัยทรงสามารถในทางแก้ไขความขัดข้องอันเป็นปัจจุบันทันด่วนดีทั้งในเวลารบพุ่งและเวลาปกติ เมื่อเข้าที่ขับขันก็ทรงแก้ทุพภิกขภัยได้โดยทำนองเดียวกัน พอทรงทราบว่าเกิดความอดอยาก ก็ให้จ่ายพระราชทรัพย์ ซื้อเข้าสารที่ พ่อค้าต่างเมืองเอามาขายเรียกราคาถึงถังละ ๔ บาท ๕ บาทก็ยอมซื้อ และ

ซื้อทั้งผ้าผ่อนเครื่องนุ่งห่มเอามาแจกจ่าย พระราชทานชาวพระนครที่อด อยากและขาดแคลนเครื่องนุ่งห่ม การที่จัดนั้นก็เกิดผลเป็น ๒ สถาน คือ สถาน ๑ ชาวต่างเมืองต่างก็รู้ว่าเข้าของที่กรุงศรีอยุธยาขายดีก็บรรทุก ข้าวเปลือกข้าวสารและสิ่งของมาขายมากขึ้น ไม่ช้านานพวกพลเมืองก็ หาได้พอต้องการ ด้วย ของมีขายมากขึ้น ราคาก็ย่อมเบาบางลง ตาม ธรรมดาการค้าขาย อีกสถาน ๑ พวกราษฎรที่แตกฉานเที่ยวระบาด อยู่ ครั้นทราบว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำนุบำรุงราษฎร โดยเมตตา ปรานี ต่างก็พากันกลับเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนา เป็นเหตุให้พระเจ้า กรุงธนบุรีมีไพร่บ้านพลเมืองเป็นกำลังขึ้นอีกมาก

ส่วนการปกครองหัวเมืองทั้งปวง เห็นจะได้ทรงตั้งข้าราชการออก ไปรักษาหัวเมืองน้อยทั้งปวงเป็นอันมาก และ ปรากฏว่าต้องแบ่งทหาร ให้ออกไปเป็นกำลังตั้งประจำอยู่ตามหัวเมืองหลายแห่ง จะไปตั้งอยู่ที่ แห่งทราบไม่ได้หมด ปรากฏแต่ว่าทหารจีนไปตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลบางกุ้ง ที่ดินแดนเมืองสมุทรสงครามต่อแดนเมืองราชบุรีแห่งหนึ่ง การที่ทราบ นี้ก็เพราะไปเกิดเหตุรบพุ่งขึ้นกับกองทัพทะวาย

การตีทัพทะวายที่บางกุ้ง

พะม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งหลังนี้ ประสงค์แต่จะเก็บทรัพย์กับ กวาดคนเป็นชะเลยไปใช้สอยในเมืองพะม่า ไม่ตั้งใจจะรักษาเมืองไทย

ให้เป็นเมืองขึ้น เหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง เข้าใจว่าคงเป็นเพราะพม่าเห็นว่าจะเอาไทยไว้ในอำนาจพม่าไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีพยายามจะเอาไทยไว้ในอำนาจจึงเสียบ้านเมือง ความข้อนี้มีปรากฏอยู่ในพงศาวดารพม่า พระเจ้าอังวะจึงคิดจะทำลายเมืองไทยเสียไม่ให้เป็นบ้านเมืองมีกำลังต่อสู้ได้ต่อไปทีเดียว เพราะฉะนั้นจึงเป็นแต่ให้สุกี้คอยค้นคว้าหาทรัพย์สมบัติผู้คนที่ยังตกหล่นส่งตามไปเมืองพม่า หาได้ตั้งให้ผู้หนึ่งผู้ใดมาเป็นเจ้าบ้านผ่านเมือง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นมาตีกรุงศรีอยุธยา ทางเมืองพม่าพระเจ้าอังวะได้ทราบข่าวไปจากนายทัพนายกองที่ค่ายโพธิ์สามต้นบ้าง หรืออย่างไร หาปรากฏไม่ มี ปรากฏใน พงศาวดารพม่าแต่ว่าเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต (เมืองเวียงจันทร์) ซึ่งขณะนั้นฝักใฝ่อยู่กับพม่า ได้มีใบบอกไปทูลพระเจ้าอังวะว่า ได้ทราบว่าที่ในเมืองไทยพระยาตากตั้งตัวเป็นใหญ่กลับตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี ฝ่ายพระเจ้าอังวะเวลานั้นกำลังกังวลอยู่ด้วยจะเกิดสงครามกับจีน ไม่เชื่อว่าเหตุการณ์ทางเมืองไทยจะเป็นการใหญ่โตมากมาย จึงได้มีท้องตราสั่งให้เจ้าเมืองทะวาย คุมกำลังเข้ามาตรวจตราดูในเมืองไทยว่าจะยังราบคาบอยู่หรืออย่างไร ถ้ามีใครกำเริบตั้งตัวขึ้นก็ให้ปราบปรามเสียให้เรียบร้อย พระยาทะวายจึงเกณฑ์กำลังเป็นกองทัพขนาดย่อมยกเข้ามาทางเมืองไทรโยก เมื่อฤดูแล้ง ปลายปี

พ.ศ. ๒๓๑๐

ขณะนั้นเมืองกาญจนบุรี และ เมืองราชบุรี ยังร้างอยู่ทั้งสองเมือง พระยาทะวายจึงได้เดินกองทัพมาตามสบาย ครั้นมาถึงบางกุ้ง เห็นค่ายทหารจีนของพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ พระยาทะวายก็ให้กองทัพเข้าล้อมไว้ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบก็รีบจัดกองทัพไทยที่ในกรุง ฯ ให้พระมหามนตรีคุมทัพหน้า พระเจ้ากรุงธนบุรีคุมทัพหลวงเอง รีบยกเป็นขะบวนทัพเรือออกไปยังเมืองสมุทรสงคราม เมื่อไปถึงได้ทรงทราบว่าค่ายที่บางกุ้งจวนจะเสียแก่ข้าศึกอยู่แล้ว จึงมีรับสั่งให้ทัพหน้ายกเข้าโจมตีข้าศึกในวันนั้น พระยาทะวายเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็รวบรวมไพร่พลรีบถอยกลับไปเมืองทะวาย กองทัพไทยได้เรือรบของพะม่าทั้งหมด และได้ศัตราวุธสะเบียงอาหารด้วยเป็นอันมาก

การต่อสู้กับก๊กพิษณุโลก

เมื่อเข้าฤดูฝนปี ๒๓๑๑ พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระราชดำริว่าขณะนั้นพ้นเวลาที่จะมีสงครามมาทางเมืองพะม่าแล้ว จึงทรงพระราชดำริจะไปตีเมืองพิษณุโลกดูทีหนึ่งก่อน จึงโปรดให้ตระเตรียม เรือรบและรี้พลไว้ เจ้าพิษณุโลกทราบว่ากองทัพธนบุรียกขึ้นไป จึงให้หลวงโกษา (มีนามเดิมว่า ยัง) คุมกองทัพ ลงมาตั้งรับ ที่ตำบล เกยไชย กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรี ยกขึ้นไปถึง หลวงโกษาก็ยกกองทัพออกสะกัดตีโดยที่กองทัพกรุงมิทันเตรียมตัว ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ข้าศึกยิงปืนมาถูกที่พระชงฆ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ก็ถอยทัพกลับคืนพระนคร

ฝ่ายเจ้าพิษณุโลก (เรือง) นั้น ท่านองจะหวาดมาแต่ครั้งได้ข่าวเมื่อพระยาตากตีได้กรุงศรีอยุธยา ครั้นได้ทราบว่ากองทัพของตนมีชัยชะนะ ยิ่งถูกพระเจ้ากรุงธนบุรีข้าศึกต้องล่าทัพกลับไปก็ได้ใจ ด้วยเชื่อว่าปราบศัตรูที่สำคัญพ่ายแพ้แล้ว คงจะได้เป็นใหญ่ทั่วทั้งเมืองไทย จึงตั้งพิธีราชาภิเษกตั้งตัวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พอราชาภิเษกแล้วได้ ๗ วัน ก็เผอิญเกิดเป็นฝีขึ้นในลำคอ ถึงพิราลัย พระอินทรอากร เป็นน้องชายเจ้าพิษณุโลกขึ้นครองเมืองแทน แต่มีความครั่นคร้ามเกรงฉัญไร หาตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าไม่ แต่นั้นมากำลังเมืองพิษณุโลกก็อ่อนแอ กิตติศัพท์นั้นทราบถึงเจ้าพระฝาง ๆ จึงยกกองทัพมาตีเมืองพิษณุโลก ตั้งล้อมเมืองอยู่ ๒ เดือน พอพวกชาวเมืองอดอยากก็เกิดเป็นไส้ศึกเปิดประตูเมืองรับกองทัพเจ้าพระฝางเข้าไปในเมืองพิษณุโลกได้ ก็จับเอาพระอินทรอากรไปประหารชีวิตเสีย แล้วให้เก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติบรรดามีในเมืองพิษณุโลกกับเครื่องศัสตราวุธ แล้วกวาดต้อนราษฎรพลเมืองพากลับไปยังเมืองสวางคบุรีเป็นอันมาก พวกราษฎรชาวเมืองพิษณุโลก และเมืองพิจิตร ที่หนีได้ ก็พากันอพยพครอบครัวลงมาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีในครั้งนี้เป็นอันมาก

การปราบเจ้าพิมาย

ครั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับมาถึงพระนครรักษาพระองค์หายบาดแผลแล้ว ได้ข่าวว่าเจ้าพิษณุโลกเรืองถึงพิราลัย และเมืองพิษณุ–

โดยเกิดรบกับเจ้าพระฝาง พระเจ้ากรุงธนบุรี เห็นเป็นโอกาสที่จะไปปราบเจ้าพิมายได้ จึงโปรดให้ตระเตรียมกองทัพ พอสิ้นฤดูฝนก็ยกกองทัพไปเมืองนครราชสีมาในปี พ.ศ. ๒๓๑๑ นั้น

ทัพกรุงธนบุรี ที่ยกไปครั้งนั้นจัดเป็น ๒ ทัพ คือ โปรดให้พระมหามนตรีกับพระราชวรินทร์คุมกองทัพน้อยยกไปทางหนึ่ง พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จคุมกองทัพหลวงยกไปทางหนึ่ง พระเจ้ากรุงธนบุรีได้รบกับข้าศึกที่ด่านจอหอ พระมหามนตรีกับพระราชวรินทร์ ได้รบกับข้าศึกที่ด่านขุนทด สันนิษฐานว่ากองทัพพระมหามนตรีกับพระราชวรินทร์เห็นจะยกไปทางเมือง นครนายกไป ขึ้น ทางช่องเรือแตก ทิศใต้เมืองนครราชสีมาทางหนึ่ง พระเจ้ากรุงธนบุรี คุมกองทัพหลวง ยกไปทางเมืองสระบุรีขึ้นเขา ทางช่องพระยาไฟ ทางทิศตะวันตก เมืองนครราชสีมา ทางหนึ่ง เมื่อกองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป ไม่ปรากฏว่ากองทัพข้างเจ้าพิมายตั้งรักษาเมืองนครราชสีมา เห็นจะเป็นด้วยกำลังรี้พลน้อย ครั้นรู้ว่ากองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไปเป็น ๒ ทาง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (คือพระพิมายเดิม) จึงจัดกองทัพเป็น ๒ ทัพ ๆ หนึ่ง ตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับพระมหามนตรี (๑) ลูกชายคนใหญ่ และมองย่าปลัดทัพของสุกี้ ซึ่งหนีไปอยู่ด้วยมาตั้งค่ายสะกัดอยู่ ที่ด่านจอหอ เหนือ เมือง นครราชสีมา อีกทัพหนึ่ง ให้พระยาวรวงศาธิราช ลูกคนเล็กของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นคนเข้มแข็งการศึกสงครามคุมมาตั้งค่ายสะกัด อยู่ที่ด่านกระโทกข้างใต้เมืองนครราชสีมา กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีตีได้ค่าย

ข้าศึกและจับได้ตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับ พระมหามนตรี ลูกชาย กับ มองยาพะม่า ดำรัสสั่งให้ประหารชีวิตเสียทั้ง ๓ คน ฝ่ายกองทัพพระมหามนตรีกับพระราชวรินทร์ยกขึ้นไปถึงด่านกระโทกก็เข้าตีค่ายข้าศึก พระยาวรวงศาธิราชต่อสู้แข็งแรงต้องรบกันอยู่หลายวัน จึงตีด่านกระโทกได้ พระยาวรวงศาธิราชก็หนีลงไปอยู่เมืองเสียมราฐ ในแดนกรุงกัมพูชา

ฝ่ายเจ้าพิมายรู้ว่ากองทัพกรุงตีด่านจอหอ และด่านกระโทกได้ ก็ไม่คิดต่อสู้ต่อไป จึงพาครอบครัวหนีออกจากเมืองพิมายหมายจะไปอาศัยเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ขุนชะนะกรมการเมืองนครราชสีมาทำนองจะเป็นพรรคพวกของพระยานครราชสีมา คนที่เจ้าพิมายฆ่าเสียนั้น รับอาสาคุมสมัครพรรคพวกติดตามไปจับตัวเจ้าพิมายได้ เอาตัวมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ จึงทรงตั้งขุนชะนะให้เป็นพระยานครราชสีมา แล้วเลิกทัพกลับคืนพระนคร ปูนบำเหน็จนายทัพนายกองที่มีความชอบในสงครามครั้งนั้น พระราชวรินทร์ ได้เลื่อน เป็น พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระมหามนตรีผู้น้องก็ได้เลื่อนเป็นพระยาอนุชิตราชา ส่วนเจ้าพิมายนั้นเดิมพระเจ้ากรุงธนบุรีหมายจะเลี้ยงไว้ ครั้นให้หาตัวเข้ามาเฝ้า เจ้าพิมายแสดงกิริยาอาการกะด้างกระเดื่อง โดยขัตติยมานะ ไม่ ยอม อ่อนน้อม พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงตรัสบริภาษว่า ตัวหาบุญมิได้ ไปอยู่ที่ไหนก็พาพวกผู้คนที่นับถือพลอยพินาศฉิบหายที่นั่น ครั้นจะเลี้ยงไว้ก็จะพาคนที่นับถือบุญพลอยกันตายเสียด้วยอีก เจ้าอย่าอยู่เลย จงตายเสียในครั้ง

นี้ที่เดียวเถิด อย่าให้เกิดจลาจลสืบไปข้างหน้าอีกเลย แล้วจึงตรัสสั่งให้เอาเจ้าพิมายไปสำเร็จโทษเสีย.

การตีกรุงกัมพูชาครั้งที่ ๑

ขณะเสด็จกลับจากเมืองนครราชสีมา ก็มีข่าวจากเมืองจันทบุรี ว่าญวนยกกองทัพเรือมาที่เมืองบันทายมาศ เล่าลือกันว่า จะเขามาตีกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงให้เร่งเตรียมรักษาปากน้ำไว้ทั้ง ๕ ทาง แต่อันที่จริงญวน หาได้ตั้งใจจะมาตีเมืองไทยไม่ ที่ยกมาครั้งนั้นเหตุด้วยในกรุงกัมพูชานักองค์โนน เป็นพระราชา ชิงราชสมบัติกับ นักองค์ตน ซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชา ๆ ขอกำลังญวนมาช่วย พระรามราชาสู้ไม่ได้ก็หนีเข้ามาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ขอให้ช่วยป้องกันฉันที่เป็นข้าขอบขัณฑสีมา เหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า ขณะนั้นพวกกองทัพที่เตรียมจะไปตีเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมเสร็จ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้เจ้าพระยาจักรี ซึ่งเป็น หลวงศักดิ์ นายเวร ครั้งกรุงเก่า และ เป็นเชื้อแขก เป็นแม่ทัพใหญ่คุมทัพบก ยกลงไป ตี เมือง นครศรีธรรมราชเมื่อ (ราวเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๑๒) แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้มีศุภอักษรลงไปยังองค์สมเด็จพระนารายณ์ราชาว่า เดี๋ยวนี้กรุงศรีอยุธยากลับตั้งเป็นปกติเหมือนดังแต่ก่อนแล้ว ให้กรุงกัมพูชาส่งต้นไม้ทองเงิน กับราชบรรณาการเข้ามาถวายตามประเพณี แต่ก่อนสมเด็จพระนารายณ์ราชาตอบมาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมิใช่เชื้อพระวงศ์ของสมเด็จพระมหากษัตราธิราชซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา หายอมถวายต้น

ไม้ทองเงินไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคือง จึงให้พระยาอภัยรณฤทธิ์กับพระยาอนุชิตราชาคุมพล ๒๐,๐๐๐ ยกไปทางเมือง นครราชสีมา ลงทางช่องเสม็ดไปตีเมืองเสียมราฐทางหนึ่ง ให้พระยาโกษาธบดี คุมพล ๒๐,๐๐๐ ยกไปทางเมืองปราจีนบุรีไปตีพะตะบองอีกทางหนึ่ง กองทัพทั้ง ๒ นี้ท่านองจะได้รับกระแสรับสั่งไปว่า เมื่อตีเมืองพะตะบองเสียมราฐได้แล้ว ถ้าสมเด็จพระนารายณ์ราชายังดื้อดึงไม่อ่อนน้อมก็ให้ ยึดเมืองทั้ง ๒ นั้นไว้ รอกองทัพหลวงจะเสด็จยกตามลงไปตีกรุงกัมพูชาในฤดูแล้งด้วยเวลานั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระประสงค์จะรอฟังการ ตีเมือง นครศรีธรรมราชก่อน เจ้าพระยาจักรีลงไปถึงเมืองชุมพร เมืองไชยา พวกกรมการเก่าก็เข้ามาอ่อนน้อมโดยดีไม่ต้องรบพุ่ง แต่ข้าราชการที่เป็นแม่ทัพใหญ่กับนายกองที่ยกไปคราวนั้น ไม่มีความสามัคคีกัน ครั้นยกเข้าไปในแดนเมืองนครศรีธรรมราชกองทัพกรุงธนบุรีเข้าตีค่ายไม่พร้อมกัน ก็เสียทีข้าศึก เจ้าพระยาจักรีถอยทัพมาตั้งที่เมืองไชยา พระยายมราชมีใบบอกกล่าวโทษเจ้าพระยาจักรีเข้ามาว่า มิเป็นใจด้วยราชการพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบ ทรงพระดำริเห็นว่าแต่ลำพังกองทัพข้าราช-การเห็นจะตีเอาเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้ กองทัพไทยที่ไปตีเมืองเขมรทางโน้นก็ตีได้เมืองพะตะบองเมืองเสียมราฐแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระดำริเห็นว่า โอกาส ที่จะตีเมือง นคร ศรีธรรมราช อยู่ในฤดูฝน มีเวลาพอที่จะทำสงคราม ทางเมือง นครศรีธรรมราชให้เสร็จ ทัน ฤดู แล้งตามที่กำหนดว่าจะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชาได้ จึงเสด็จด้วยกระบวนเรือ

ออกจากกรุงธนบุรีลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช กองทัพเรือไปถูกพายุที่บางทะลุแขวงเมืองเพ็ชรบุรี ต้องหยุดซ่อมแซมเรือเสียคราวหนึ่งแล้วจึงยกลงไปเมืองไชยา มีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิชัยราชาคุมกองทัพบก ยกลงไปทางหนึ่ง พระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพเรือไปทางหนึ่ง กำหนดให้เข้าตีเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกันทั้ง ๒ ทาง ครั้งนั้นเจ้านครสำคัญว่ากองทัพกรุงธน ฯ ยกไปทางบกทางเดียว เหมือนคราวก่อน หาได้เตรียมต่อสู้ทางเรือไม่ กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีจู่ไปถึงปากน้ำปากพระยูน อันเป็นปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อเจ้านครทราบก็ตกใจ รีบกะเกณฑ์ผู้คนให้อุปราชจันทร์คุมลงมาตั้งค่ายคอยต่อสู้อยู่ที่ท่าโพธิ์ ซึ่งเป็นท่าเมืองขึ้นนครศรีธรรมราชห่างจากเมืองประมาณ ๓๐ เส้น พระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นตีค่ายที่ท่าโพธิ์แตก จับอุปราชจันทร์ได้ เจ้านครหมดความคิดที่จะต่อสู้ จึงทิ้งเมืองพาญาติวงศ์หนีไปเมืองสงขลา พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้เมืองนครศรีธรรมราชโดยง่าย ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรี ซึ่งยกลงไปทางบกพบด่านข้าศึกตั้งสะกัดทางอยู่ที่เขาหัวช้างยังไม่ทันรบข้าศึกก็แตกหนี ด้วยได้ข่าวว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองนครศรีธรรมราชได้แล้ว เจ้าพระยาจักรีจึงไปเมืองนครศรีธรรมราช ไปถึงภายหลังพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองได้ ๘ วัน พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ภาคทัณฑ์โทษที่ไม่ไปให้ถึงทันกำหนด และให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิชัยราชา คุมกองทัพเรือยกลงไปตามจับเจ้านครแก้ตัว กองทัพเจ้าพระยาจักรีและพระยา

พิชัยราชาลงไปถึงเมืองสงขลา ได้ความว่าพระยาพัทลุงกับหลวงสงขลา พาเจ้านครหนีไปทางใต้ ก็ยกตามไปถึงเมืองเทพาได้ความว่าเจ้านคร หนีลงไปอาศัยที่เมืองปัตตานี เจ้าพระยาจักรีจึงมีศุภอักษรลงไปยัง พระยาปัตตานีว่า ให้พระยาปัตตานีส่งตัวเจ้านครกับพวกที่หนีมาอยู่ ในแดนเมืองปัตตานีนั้นมาถวายเสียโดยดี พระยาปัตตานีกลัวกองทัพ ไทยก็ให้จับเจ้านคร เจ้าพัดบุตรเขยรวมทั้งสมัครพรรคพวกส่งมายัง กองทัพเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาจักรีก็เลิกทัพกลับมาเฝ้าพระเจ้า กรุงธนบุรี ๆ ทรงจัดการเมืองสงขลาเมืองพัทลุงเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จ กลับไปเมืองนครศรีธรรมราช พอมรสุมลงทางชายทะเลปักษ์ใต้ ฉมกล้าคลื่นใหญ่ เสด็จกลับกรุงธนบุรียังไม่ได้ จึงยับยั้งอยู่เมืองนคร ศรีธรรมราช ส่วนเจ้านครนั้นลูกขุนปรึกษาว่าโทษถึงสิ้นชีวิต แต่พระ เจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นด้วย รับสั่งว่าเวลาบ้านแตกเมืองเสียต่าง คนต่างก็คิดตั้งตัวหมายจะเป็นใหญ่ด้วยกัน เจ้านครยังไม่เคยเป็นข้า มาแต่ก่อนที่รบพุ่งต่อสู้จะเอาเป็นความผิดมิได้ ครั้นจับได้ตัวเจ้านคร ก็อ่อนน้อมยอมเป็นข้าโดยดีควรเอาตัวไปไว้เป็นข้าในกรุงต่อไป ครั้น สิ้นมรสุมแล้วจึงทรงตั้งเจ้านราสุริวงศ์หลานเธอ ให้อยู่ครองนครศรี ธรรมราช แล้วให้เลิกทัพกลับพระนคร ฝ่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตราชาตีเมืองเสียมราฐได้เมื่อต้นฤดูฝน สมเด็จพระนารายณ์ เจ้ากรุงกัมพูชาให้ออกญากลาโหม (ชื่อปาง) คุมกองทัพเขมรยกมา ตีเมืองเสียมราฐคืน พระยาทั้ง ๒ ก็ตีกองทัพเขมรแตกยับเยิน แต่นั้น

เขมรก็ไม่กล้ามารบกวนอีก ครั้นพระยาทั้ง ๒ ได้รับท้องตราว่าพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราชในฤดูฝน ก็ตั้งรอคอยกองทัพหลวงอยู่ ครั้นถึงฤดูแล้งไม่ได้ยินข่าวว่ากองทัพหลวงยกไปก็แคลงใจ ฝ่ายที่กรุงธนบุรีได้ทราบข่าวว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองนครศรีธรรมราชได้แต่เดือนกันยายน ครั้นต่อมาข่าวคราวก็เงียบหายไป พระองค์ก็ไม่เสด็จกลับเป็นเวลาล่วงไปหลายเดือนก็เกิดเล่าลือกันขึ้นว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีสวรรคตเสียที่เมืองนครศรีธรรมราช กิตติศัพท์ก็ทราบออกไปถึงกองทัพที่เมืองเขมร พระยาทั้ง ๒ ได้ทราบก็ตกใจ เกรงว่าจะเกิดจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี จึงปรึกษากันให้เลิกทัพกลับมาทางเมืองนครราชสีมา พระยาอภัยรณฤทธิ์ก็หยุดคอยฟังเหตุการณ์อยู่ที่นั่น ส่วนพระยาอนุชิตราชานั้นได้ยกเลยเข้ามาถึงเมืองลพบุรี ฝ่ายพระยาโกษาธิบดีตั้งอยู่ที่เมืองพะตะบองทราบว่าพระยาทั้ง ๒ เลิกทัพกลับจากเสียมราฐจึงถอยทัพกลับเข้ามาทางเมืองจันทบุรีบ้าง แล้วมีใบบอกกล่าวโทษเข้ามายังกรุงธนบุรีว่า พระยาทั้ง ๒ หนีตาทัพ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับถึงพระนคร ได้ทรงทราบความตามใบบอกของพระยาโกษาธิบดีก็ทรงขัดเคือง พอพระยาอนุชิตราชามาถึงเมืองลพบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีรับสั่งให้ข้าหลวงไปตามตัวพระยาอนุชิตราชาเข้ามาเฝ้า แล้วมีพระกะทู้ถามว่าให้ไปทัพยังมิได้มีตราให้หา เหตุใดจึงยกกองทัพกลับโดยอำเภอใจ พระยาอนุชิตราชาก็กราบทูลตามจริงว่า รอคอยกองทัพหลวงไม่เห็นยกไปตามกำหนด

และได้ข่าวเล่าลือว่าพระเจ้ากรุงธนฯ สวรรคตเสียที่เมืองนครศรีธรรมราชก็ตกใจ เกรงว่าจะมีข้าศึกศัตรูเข้ามาย่ำยีพระนคร จึงปรึกษากันแล้วก็ยกกองทัพกลับ หวังจะรักษาแผ่นดินไว้ ไม่ยอมเป็นข้าผู้อื่น พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟังก็หายกริ้ว ตรัสสรรเสริญว่าสัตย์ซื่อสมควรแล้ว ๆ จึงสั่งให้หากองทัพ พระยาโกษา กับกองทัพ พระยาอภัยรณฤทธิ์กลับพระนคร การที่จะตีกรุงกัมพูชานั้นเป็นอันระงับไว้ก่อน

การปราบก๊กเจ้าพระฝาง

ถึงปีขาล พ.ศ. ๒๓๑๓ มีข่าวมาถึงกรุงธนบุรีว่าเมื่อเดือนพฤษภาคม เจ้าพระฝางให้กองทัพลงมาลาดตระเวนถึงเมืองอุทัยธานีและเมืองไชยนาท เป็นทำนองจะคิดมาตีกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้เตรียมกองทัพจะยกไปตีหัวเมืองเหนือในปีนั้น กองทัพครั้งนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกระบวนเรือเป็นแม่ทัพหลวง มีกำลัง ๑๒,๐๐๐ คน พระยาอนุชิตราชาได้เลื่อนที่เป็นพระยายมราช ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นทัพที่ ๒ พระยาพิชัยถือพล ๕,๐๐๐ เป็นทัพที่ ๓ ยกไปทางบกทางฟากตะวันตก ครั้นเจ้าพระฝางได้ทราบว่า กองทัพกรุงธนบุรียกมาจึงให้หลวงโกษา (ยัง) ซึ่งเคยเป็นนายทัพมารบกับพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ตำบลเกยไชยครั้งหนึ่งนั้น คุมกองทัพลงมาตั้งรับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ครั้นกองทัพหลวงของพระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก เมื่อเดือนสิงหาคม ก็เข้าปล้นเมืองในค่ำวันนั้นก็ได้เมืองพิษณุโลก หลวงโกษา (ยัง) หนีออกจากเมืองไปตั้งค่ายอยู่นอกเมืองหมายจะต่อสู้ที่ตำบลกระโทก แต่

ไพร่พลแตกกระจัดกระจายไปมาก หลวงโกษาเห็นเหลือกำลังก็ทิ้งค่ายหนีกลับขึ้นไปเมืองสวางคบุรี ทัพพระยายมราช พระยาพิชัยยกไปถึงเมืองสวางคบุรีก็เข้าล้อมเมืองไว้ พวกชาวเมืองเห็นกองทัพกรุงมีกำลังสามารถฤทธิ์เดชของเจ้าพระฝางต้านทานไม่ไหวก็ครั่นคร้ามไม่กล้าแข็งเหมือนดังก่อน ทั้งเผอิญช้างของเจ้าพระฝางตกลูกเป็นช้างพังเผือกในเวลานั้นด้วย เจ้าพระฝางคิดเห็นว่าช้างเผือกเกิดขึ้นในเวลาข้าศึกมาล้อมเมืองเป็นของเกิดสำหรับบารมีข้าศึกก็ยิ่งท้อใจ สู้อยู่ได้เพียง ๓ วัน ก็พาพรรคพวกหักหนีไปข้างทิศเหนือ กองทัพกรุงธนฯ ติดตามไปก็หาได้ตัวเจ้าพระฝางไม่ ได้แต่ช้างเผือกมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี

พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองเหนือแล้วประทับจัดการปกครองเมืองเหนืออยู่ตลอดฤดูน้ำ ให้เกลี้ยกล่อมราษฎรที่แตกฉานซ่านเซ็นให้กลับมาอยู่ยังถิ่นฐานตามเดิม แล้วตั้งข้าราชการซึ่งมีบำเหน็จความชอบในการทำสงครามครั้งนั้นคือ พระยายมราชให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิศณุวาธิราชอยู่สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก พระยาพิชัยเป็นเจ้าพระยาสำเร็จราชการเมืองสวรรคโลก แล้วทรงตั้งพระยาอภัยรณฤทธิ์เป็นพระยายมราช และให้บัญชาการมหาดไทยแทนสมุหนายกด้วย ครั้นจัดการหัวเมืองเหนือแล้วจึงเสด็จกลับกรุงธนบุรี

การตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก

ในเวลานั้นพะม่าปกครองเมืองเชียงใหม่อยู่ พระเจ้าอังวะตั้งโปมะยุหง่วนเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ โปมะยุหง่วนได้ห่วงที่ด้วยพวก

เมืองสวางคบุรีพากันไปเข้าด้วย จึงคิดจะแผ่อาณาเขตต์ต่อลงมาทางใต้ ได้ยกกองทัพมาตีเมืองสวรรคโลกในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๓ ขณะนั้นเจ้าพระยาพิชัยราชาพึ่งไปเป็นเจ้าเมืองสวรรคโลก ยังไม่ถึง ๓ เดือน กำลังรี้พลยังมีน้อย เจ้าพระยาพิชัยจึงรักษาเมืองนั้นไว้ แล้วบอกหัวเมืองใกล้เคียงขอกำลังไปช่วยรบพะม่า ครั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาสุโขทัยยกกองทัพไปถึง เข้าตีกระหนาบกองทัพพะม่าก็แตกพ่ายหนีไปหมด เมื่อเจ้าพระยาพิชัยทราบข่าวว่าพะม่าจะยกกองทัพมา จึงมีใบบอกเข้ามายังกรุงธนบุรี ขณะนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ยกกองทัพหลวงเสด็จกลับมาจากเมืองเหนือ พึ่งมาถึงกรุงไม่ช้านัก ครั้นทรงทราบความตามใบบอกว่าโปมะยุหงวน เจ้าเมืองเชียงใหม่ยกมาเองก็ทรงพระวิตก จึงรีบรวบรวมผู้คนเข้ากองทัพหลวง เสด็จยกกลับขึ้นไปอีกในเดือนมีนาคม เมื่อเสด็จขึ้นไปเกือบถึงเมืองนครสวรรค์ จึงทรงทราบพวกเจ้าเมืองเหนือช่วยกันรบพะม่าแตกหนีไปหมดแล้ว ก็เลยยกกองทัพหลวงไปเมืองพิชัยเรียกกองทัพหัวเมืองเข้าสมทบแล้ว เสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ เหตุที่เสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ ท่านองจะเป็นด้วยทรงพระดำริเห็นว่า กำลังพะม่าที่เมืองเชียงใหม่ไม่มากมายใหญ่หลวงนัก ทางอังวะก็กำลังติดศึกจีน ถ้าตีเชียงใหม่สำเร็จก็จะเป็นประโยชน์อย่างสำคัญ เหมือนตัดกำลังพะม่ามิให้ทำร้ายได้เหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า ถึงแม้ว่าจะยังตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ ก็จะยังประโยชน์ที่จะได้รู้ภูมิลำเนาไว้สำหรับ

คิดการต่อไปภายหน้า กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ รวมจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นนายทัพหน้า คุมพลหัวเมืองยกไปก่อน พวกเจ้าเมืองรายทาง มีพระยาแพร่มังชัยเป็นต้น มาสวามิภักดิ์ก็มาก ที่ไม่ได้สวามิภักดิ์ก็มิได้ต่อสู้ กองทัพกรุงธนบุรียกไปถึงเมืองลำพูนได้สะดวก ฝ่ายโปมะยุหง่วนเห็นข้าศึกยกไปได้เร็วก็ไม่ยกไปต่อสู้กลางทาง รีบให้กองทัพออกมาตั้งรับอยู่นอกเมือง ทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ยกขึ้นไปตีค่ายข้างนอกเมืองแตก โปมะยุหง่วนจึงถอยทัพเข้าเมือง กองทัพกรุงธนบุรีก็เข้าไปตั้งล้อมเมืองไว้ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่าเมืองเชียงใหม่มีป้อมปราการมั่นคง จึงมีคำปรำปรากล่าวกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ใดเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ ครั้งแรกคงตีไม่ได้ ต้องตีครั้งที่ ๒ จึงจะได้ ก็ครั้งนี้จำนวนพลและสะเบียงอาหารไม่พอจะทำการขับเคี่ยวตีเอาเมืองเชียงใหม่ได้ ก็สมกับคำพยากรณ์อยู่แล้ว ดังนั้นพอประทับอยู่ที่ชายแดนเมืองเชียงใหม่ได้ ๙ วัน ก็ดำรัสสั่งให้ถอยทัพกลับกรุง

ครั้งนั้นโปมะยุหง่วนเห็นไทยถอยทัพ ได้ที่ก็ให้กองทัพออกตามตี กองระวังหลังก็ระส่ำระสายตื่นแตกมาจนถึงกองหลวง พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบว่ากองระวังหลังเสียทีแก่ข้าศึก ก็เสด็จไปนำกองระวังหลังเข้าตะลุมบอนข้าศึกเอง ข้าศึกต้านทานไม่ไหวก็พากันถอยทัพหนีกลับไป

การตีกรุงกัมพูชาครั้งที่ ๒

เหตุการณ์ทางกรุงกัมพูชา ตั้งแต่กองทัพไทยถอยมาจากเมืองพะตะบองและเมืองเสียมราฐ เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๑๓ นั้นแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเข้าพระทัยว่า คงมีเหตุการณ์อย่างไรเกิดขึ้นในเมืองไทยก็คอยฟังข่าวคราวอยู่ ครั้นต่อมาได้ทราบว่าพะม่ายกกองทัพลงมาทางเมืองเหนือ ก็คาดว่าไทยคงแพ้พะม่าอีก เห็นเป็นท่วงทีจึงให้นักพระโสทศเจ้าเมืองเปียมยกกองทัพมาตีเมืองตราด และเมืองจันทบุรีเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๓๑๓ แต่กองทัพเมืองจันทบุรีตีกองทัพเมืองเขมรแตกไป พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบ ก็ทรงขุ่นเคืองเขมร จึงทรงกำหนดว่าพอพักพลหายเหน็ดเหนื่อยแล้ว ถึงปลายฤดูฝนก็จะเสด็จยกทัพใหญ่ไปตีกรุงกัมพูชา ครั้งนั้นเจ้าพระยาจักรี (แขก) ถึงอสัญญกรรม จึงทรงตั้งพระยายมราช (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ซึ่งรั้งตำแหน่งสมุหนายกอยู่แล้วให้เป็นเจ้าพระยาจักรีเต็มตำแหน่ง แล้วดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพบกคุมพล ๑๐,๐๐๐ ยกไปทางเมืองปราจีนบุรี และให้พาพระรามราชาไปในกองทัพด้วย สำหรับจะได้เกลี้ยกล่อมพวกเขมรที่ไม่ชอบพระนารายณ์ราชาให้มาเข้าด้วย แล้วให้กองทัพบกตีเมืองพะตะบองเมืองโพธิสัตว์เข้าไปจนถึงเมืองบันทายเพ็ชร์ ซึ่งเป็นราชธานีของเขมรในขณะนั้น ส่วนกองทัพเรือนั้นโปรดให้พระยาโกษาธิบดีเป็นกองหน้า พระเจ้ากรุงธนบุรีเอง เสด็จเป็นจอมทัพ ยกออกจาก

พระนครเมื่อเดือนตุลาคม ไปประทับที่ปากน้ำเมืองจันทบุรี แล้วไปตีเมืองกำพงโสมก่อน ต่อมาอีกก็เสด็จไปถึงปากน้ำเมืองบันทายมาศ พระยาราชาเศรษฐีเจ้าเมืองบันทายมาศไม่ยอมอ่อนน้อมโดยดี จึงมีรับสั่งให้ตีเมืองบันทายมาศก็ได้เมืองในเดือนพฤศจิกายนนั้น แล้วจึงโปรดให้กองทัพเรือเข้าคลองขุดไปยังเมืองพนมเปญ

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรียกกองทัพบกลงไปตีได้เมืองพะตะบอง เมืองโพธิสัตว์ เมืองบริบูรณ์เข้าไปโดยลำดับ ยังแต่จะถึงเมืองบันทายเพชร์ สมเด็จพระนารายณ์เห็นว่าเหลือกำลังจะสู้ได้ ก็ทิ้งเมืองบันทายเพชร์อพยพครอบครัวหนีไปเมืองบาพนม เจ้าพระยาจักรีได้เมืองบันทายเพชร์ ให้พระรามราชาตั้งเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ที่นั่น แล้วก็ลงไปเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เมืองพนมเปญ จึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกกองทัพตามไปยังเมืองบาพนม แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงตามไปได้ทราบว่าสมเด็จพระนารายณ์หนีลงไปเมืองญวน จึงเสด็จกลับมาประชุมทัพอยู่ที่เมืองพนมเปญ ทรงมอบกรุงกัมพูชาแก่พระรามราชาปกครองต่อไป ก็เลิกทัพกลับคืนพระนคร ในเดือนธันวาคมปี

พ. ศ. ๒๓๑๔

ครั้นกองทัพกรุงธนบุรีกลับมาแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ราชาก็ขอกำลังญวนป้องกันตัว กลับขึ้นมาตั้งอยู่ที่แพรกกรักปรัดแต่ไม่กล้ามาอยู่เมืองบันทายเพ็ชร์อย่างเดิม ฝ่ายพระรามราชาก็ตั้งอยู่ ณ เมืองกำปอด ไม่กล้าที่จะลงไปอยู่เมืองบันทายเพ็ชร์เพราะกลัวญวนเหมือน

กัน เมืองกัมพูชาจึงแยกกันเป็น ๒ ฝ่าย เป็นดังนี้มาจนพวกไกเซินเป็นกบฏขึ้นในเมืองญวน ราชวงศ์ญวนเสียบ้านเมืองแก่พวกกบฏ สมเด็จพระนารายณ์ราชาไม่ได้อำนาจญวนอุดหนุนก็ว้าเหว่ จึงให้มาว่ากล่าวกับพระรามราชาขอปรานีประนอม พระรามราชาก็บอกเข้ามายังกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบก็ทรงพระโสมนัส จึงโปรดให้อภิเษกนักองค์โนนเป็นสมเด็จพระรามราชาพระเจ้ากรุงกัมพูชา ตั้งนักองค์ตนซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาให้เป็นที่มหาอุปโยราช และให้นักองค์ธรรมเป็นที่มหาอุปราช แต่นั้นมากรุงกัมพูชาก็เป็นประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรีเหมือนอย่างเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา

การตีเมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒

เมืองพะม่าครั้นเสร็จศึกจีนเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๔ และได้ทราบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าอังวะเห็นว่าถ้ารั้งรอต่อไปไทยจะกำเริบนัก จึงตั้งต้นคิดการที่จะมาตีเมืองไทยคือ จะให้ยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้นมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๕ เจ้าสุริยวงศ์ผู้ครองเมืองหลวงพระบางเกิดวิวาทกันขึ้นกับเจ้าบุญสารผู้ครองเมืองเวียงจันทร์ ทัพหลวงพระบางมีกำลังมากกว่าจึงยกมาล้อมเมืองเวียงจันทร์ไว้ ฝ่ายเจ้าเมืองเวียงจันทร์เห็นว่าสู้ไม่ได้โดยลำพังจึงให้ไปขอกำลังพะม่ามาช่วย พระเจ้าอังวะจึงโปรดให้โปสุพพลายกกองทัพมาช่วยเมืองเวียงจันทร์ โปสุพพลามีชัยชนะได้เมืองหลวง

พระบาง พระเจ้าอังวะเห็นเป็นห่วงที่ที่จะคิดอ่านตีเมืองไทยต่อไป จึงสั่งให้โปสุพพลาลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เพื่อจะให้โปสุพพลาเป็นแม่ทัพยกมาตีกรุงธนบุรีทางเมืองเชียงใหม่ทางหนึ่ง เวลาที่โปสุพพลาเดินทัพผ่านแดนไทยมาถึงเมืองเชียงใหม่นั้น โปสุพพลาได้ส่งกำลังส่วนหนึ่งให้รุกลงมาทางเมืองลับแล มาจนถึงเมืองพิชัย หัวเมืองเหนือเวลานั้นยังไม่สู้เรียบร้อยไม่มีกำลังพอที่จะสู้ได้ พระยาพิชัยจึงเป็นแต่รักษาเมืองมั่นไว้ และได้บอกไปยังเมืองพิษณุโลกขอกำลังมาช่วย เจ้าพระยาสุรสีห์จึงรีบยกไปช่วยและขับไล่พะม่าให้ถอยไปได้หมด

ครั้นรุ่งขึ้นปี พ ศ. ๒๓๑๖ โปสุพพลาเห็นจะคิดละอายทีทหารของตนมาเสียทีแก่ไทย เพราะที่ให้ยกมาคราวก่อนก็เพราะจะอวดฝีมือแก่โปมะยุหง่วน ผู้รักษาเมืองเชียงใหม่ เพราะโปมะยุหง่วนเคยแพ้ไทยไปครั้งหนึ่ง ครั้นมาเกิดเสียทีที่ไม่สมหวังโปสุพพลาจึงคิดจะลงมารบกับไทยแก้ตัวอีก แต่ครั้งนี้พระยาทั้งสองคอยสืบเหตุการณ์อยู่มิได้ขาด พอพะม่ายกมาจะตีเมืองพิชัยอีก ฝ่ายไทยก็ซุ่มกำลังไว้ ครั้นพะม่าเข้ามาในที่ซุ่มไทยก็ออกตีพะม่าแตกหนีไป ในการรบครั้งนี้พระยาพิชัยได้เข้าฟันพะม่าจนดาบหัก จึงเลยลือนามเรียกกันว่าพระยาพิชัยดาบหัก

ฝ่ายปะกันหวุ่นเจ้าเมืองเมาะตะมะซึ่งได้รับมอบให้มาตีเมืองไทยได้ยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์นั้น เห็นว่าในระหว่างที่เกณฑ์